

הנהגתו ומנהיגותו של רב סעדיה גאון

אליעזר שלוסברג

קיימות דרכים רבות להגיע לשלטון, להנהגה ולשררה. יש מי שהגיע למלכות במקרה ובהפתעה, דוגמת שאול המלך שחיפש אתונות ומצא מלוכה, או יהוא בן יהושפט שנמשח במפתיע וללא התראה מוקדמת; יש מי שסירב בתוקף לקבל את התפקיד הרם שהוצע לו וניסה לדחות את קבלתו, דוגמת משה רבנו, ויש מי שהרחיק לכת וניסה להתרחק פיזית מהאפשרות להיענות לה, דוגמת יונה בן אמיטי; יש כאלה שקיבלו את התפקיד בהכנעה וללא התנגדות, דוגמת דוד המלך; יש כאלה שהשלטון הועבר אליהם בירושה ובטבעיות, דוגמת רבים ממלכי ישראל ויהודה, ויש מי שהיה צורך לנקוט פעולות נחרצות כדי להבטיח שהשלטון יועבר בירושה דווקא אליהם ולא למועמד אחר, כפי שקרה אצל שלמה המלך; יש מי שנסיבות מיוחדות וחריגות גרמו לבחירתו המפתיעה לתפקיד, דוגמת יפתח הגלעדי, ויש מי שמנהיגותו התקבלה בטבעיות גמורה, דוגמת אהרן הכהן, אהוב העם. גם בעידן המודרני אינן חסרות דוגמאות של אנשים שהגיעו לשלטון בשל היותם בנים של אישים חשובים: יש מי שהשתלט על השלטון בכוח הזרוע ובהפכה צבאית; יש מי שנבחר לתפקיד כמועמד של פשרה בגלל מאבקי כוחות פנימיים ויש מי שנחשב על ידי כל סובביו למנהיג מלידה, וכבר בצעירותו סומן לגדולות; ויש מי שחתר בהתמדה להשגת מנהיגות ציבורית מתוך תחושה עמוקה שהוא המנהיג שנועד על ידי בורא עולם להנהיג את עמו.

רב סעדיה גאון (882–942) נמנה עם הקבוצה האחרונה של מנהיגים. הוא התמנה למשרת גאון ישיבת "סורא" שבבבל לאחר שחתר אליה כל ימיו. מסכת חייו התאפיינה בפעילות ציבורית ענפה ובשאיפה להשגת השלטון והמנהיגות, מתוך תחושה ושכנוע עמוקים שהבורא הועיד אותו לתפקיד רם זה בתקופה המיוחדת שחי בה.

במאמר זה אנסה לצייר את דרכו ואת חתירתו של רס"ג למשרת הגאון ולתאר את פעילותו ואת הצלחתו בתפקידו לאחר שהגשים את יעדו.¹ רב סעדיה בן יוסף, או בשמו הערבי "סעיד בן יוסף",² נולד בעיר דלאץ שבמחוז פיום אשר במערב מצרים עילית, ומכאן כינויו: "אלפיומי".³ לדברי מתנגדיו הקראים לא היה אביו תלמיד חכם, אלא עבד עבודה זרה ו"נדחף" (= גורש) ממצרים.⁴ אולם רב שרירא גאון מציג את ייחוסו של הגאון במילים: "מר רב סעדיה בר רב יוסף",⁵ שהן הנוסח המקובל לתלמידי חכמים, ובכך הוא שולל את העדות הקראית הנובעת, ככל הנראה, ממניעים פולמוסיים. אין בידינו פרטים על תקופת ילדותו ובחרותו. אולם ידוע כי עוד בהיותו במצרים נשא אישה, הוליד בנים והעמיד תלמידים.⁶ בהיותו בן עשרים, בשנת 902, חיבר את המהדורה הראשונה של ספר "האגרון",⁷ וכנראה גם את חיבורו הפולמוסי הראשון: "אלרד עלי ענן". ככל הנראה, התכתב באותם ימים עם הפילוסוף והרופא היהודי הידוע ר' יצחק הישראלי אשר התגורר בקירואן. שנת יציאתו המדויקת של רס"ג ממצרים אינה ידועה, אולם הדעה הרווחת בין החוקרים היא, שבשנת 915 הוא כבר לא היה במצרים. גם הסיבות ליציאתו אינן ידועות. יש הסבורים שעזב בגלל קשיים ולחצים מצד השלטון או מצד הקהילה היהודית במקום, ואפשר שעזב יחד עם אביו, שיצא אף הוא את מצרים באותו

- 1 לעניין זה ראו גם את מאמרו של חגי בן-שמאי, "יצירתו הפרשנית וההגותית של רס"ג: מפעלו של מנהיג", פעמים, 54 (תשנ"ג), עמ' 63-81.
- 2 בשם זה רס"ג מכנה את עצמו באקרוסטיכון שבהקדמה העברית לספר "האגרון" (מהדורת נחמיה אלוני, ירושלים תשכ"ט, עמ' 156-160). כל אות באקרוסטיכון נזכרת פעמיים בראשי הקטעים: "ספר" / "שפה" / "צד" / "על"; "ירעה" / "יען"; "דרכה" / "דור" וכו'.
- 3 יריביו שיבשו כינוי זה, שמקורו בשם "פיום", ל"פיתומי", על שם עיר העבדים "פיתום" (ראו שמות א, יא), כדי להבליט את מוצאו הנחות, כביכול.
- 4 S. Schechter, *Saadyana – Geniza Fragments of Writings of R. Saadia Gaon and Others*, Cambridge 1903, p. 20, l. 8 ומוטה זה, המגיע ממקור פולמוסי מובהק, הרי שהעובדה שיוסף, אביו של רס"ג, לא נשאר כל ימיו במצרים, היא נכונה, שהרי כידוע הוא נפטר ביפו.
- 5 בנימין מנשה לוין, איגרת רב שרירא גאון, חיפה תרפ"א, עמ' 117, שו' 11-12 (הנוסח הצרפתי).
- 6 מאוחר יותר, לאחר שנתמנה לגאון, שמר רס"ג על קשר עם תלמידיו אלה, שלח להם איגרות וקרא להם להדק את הקשר עמו ועם מרכז הגאונות בבבל.
- 7 כעדות עצמו בהקדמה למהדורה הראשונה של "האגרון" (עמ' 159) ולמהדורה השנייה (לעיל הערה 2), עמ' 153.

זמן.⁸ לדעתי יצא רס"ג ממצרים משום שייעד את עצמו להנהגת העולם היהודי, שמקומה על כס הגאונות בבבל.

רס"ג שם את פעמיו לארץ ישראל, שהייתה באותם הימים מרכז תרבותי חשוב יותר מאשר מולדתו, מצרים.⁹ עפ"י עדותו של ההיסטוריון המוסלמי הנודע, אבו אלחסן עלי אלמסעודי, למד רס"ג בארץ ישראל בין השנים 915–921 אצל אבו כת"ר יחיי בן זכריא "אלכאתב אלטבראני" [= הסופר¹⁰ הטברני], שאותו מבקשים החוקרים לזהות עם המדקדק והפילוסוף עלי בן יהודה הנזיר,¹¹ אולם זיהוי זה לא הוכח בוודאות.¹²

אצל רבו זה, ובקרבם של בעלי המסורה הטברניים ופייטני ארץ ישראל, למד רס"ג את מקצועות הפיוט והלשון. מכיוון שאלמסעודי כולל את אבו כת"ר בין היהודים שתרגמו את המקרא לערבית,¹³ יש לשער שלמד רס"ג ממנו מסורות פרשניות ארץ-ישראליות קדומות, ושמה, כפי שמשער דותן, "ממנו נטל רס"ג את השראתו לתרגום התנ"ך".¹⁴

איננו יודעים מדוע עזב רס"ג את טבריה ועבר לבבל. אפשר שנמשך אל תלמודה של בבל ואל ישיבותיה, ואפשר שקרנם של חכמי ארץ ישראל ירדה

- 8 למקורות השונים ראו אהרן דותן, אור ראשון בחכמת הלשון – ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז, א, עמ' 18.
- 9 H. Malter, *Saadia Gaon: His life and works*, Philadelphia 1921, p. 43.
- 10 יוער, כי משמעות התואר "סופר" בארץ ישראל באותם ימים היא מי שעיסוקו בנוסח המקרא ובמסורה, דותן, אור (לעיל הערה 8), עמ' 34.
- 11 "מחברת" של חכם זה נזכרת, למשל, אצל רד"ק, מכלול, מהדורת יצחק ריטנברג, ליק תר"ב (ד"צ ירושלים תרכ"ו), פא ע"ב.
- 12 דותן, אור (לעיל הערה 8), עמ' 19. לדעת דותן, אם נקבל את השערת מלטר שאלמסעודי פגש את רס"ג בטבריה בשנת 926, ואם נקבל את ההשערה שרס"ג לא יצא נגד בן-מאיר במחלוקת על הלוח (ראו על כך בהמשך) כל עוד ישב הוא עצמו בארץ ישראל, יהיה עלינו להניח, שרס"ג הגיע ממצרים לבבל, אח"כ שהה מספר שנים בארץ ישראל ובשנת 926 חזר לבבל (גם על פי בארון] Salo W. Baron, "Saadia's Communal Activities", in:] *Saadia Anniversary Volume*, New-York 1943, pp. 24–25. הגיע רס"ג תחילה לבבל ואח"כ שהה שנים אחדות בארץ ישראל, אולם לדעתו הוא חזר לבבל לפני שנת 921).
- 13 אלבו אלחסן עלי בן אלחסין בן עלי אלמסעודי, כתאב אלתנביה ואלאשראף, מהדורת מ"ג דה-חוויה, ליידין 1894 (ד"צ 1967), עמ' 113.
- 14 דותן, אור (לעיל הערה 8), עמ' 19. דותן מעריך, שבעת ישיבתו במרכז התוסס של מסרני המסורה בטבריה חיבר הגאון את חיבורו המקיף על כללי הדקדוק העברי, "ספר צחות לשון העברים" (שם, עמ' 37–38).

בעיניו.¹⁵ לדעתי, טבריה לא הייתה אלא שלב בדרכו של רס"ג למימוש מטרתו: הנהגת העולם היהודי. רס"ג יצא ממצרים משום שביקש להגיע למרכז היהודי הגדול והחשוב מכולם, מקום מושבם של הגאונים, וזאת כדי לממש את שאיפתו להנהיג את עם ישראל, דבר שניתן להיעשות באותם ימים אך ורק מכס הגאונות הבבלית.

בשנת 921 שהה רס"ג זמן קצר בעיר חלב שבצפון סוריה, ומשם המשיך בדרכו לבבל. בקיץ של שנת 921 הגיע לבגדאד, שם נתמנה ל"ריש כלה"¹⁶ בישיבת פומבדיתא הגדולה והחשובה בשתי הישיבות הבבליות באותה העת.¹⁷ בבבל התייצב רס"ג לצד הגאונים המקומיים במאבקם נגד ר' אהרן בן מאיר, גאון ישיבת ירושלים,¹⁸ אשר ניסה לשנות את הקביעה המקובלת של המועדים ושל לוח השנה. נראה, שמחלוקת זו התרחשה לכל המאוחר בראשית שנת 921, היינו לפני חודש מרחשוון ד'תרפ"ב, שהרי קשה לשער, שרס"ג יתייצב נגד גאון ארץ ישראל, בשעה שהוא עדיין מתגורר בה.¹⁹ לדעת חכמי בבל היו החודשים מרחשוון וכסלו בשנת ד'תרפ"ב (= סוף שנת 921) צריכים להיות מלאים, כלומר בני ל' יום, ואילו לדעת בן מאיר היה עליהם להיות חסרים, כלומר בני כ"ט יום.²⁰

- 15 דותן, שם (לעיל הערה 8), שם.
- 16 על תפקיד זה ועל חלוקת התפקידים בישיבות הבבליות ראו, למשל: R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New-Haven 1990, pp. 54–66; הנ"ל, צוהר לתקופת הגאונים, ישראל 1998, עמ' 18–23.
- 17 בארון, רס"ג (לעיל הערה 12), עמ' 45. לדעת מלטר, לעומת זאת, היה רס"ג באותה תקופה בישיבת סורא, מלטר, רס"ג (לעיל הערה 9), עמ' 90.
- 18 לדעת משה גיל היה מאיר, אביו של אהרן, גאון ארץ ישראל בזמן המחלוקת, ואילו בנו, אהרן, היה ראש הצד שהתייצב מול חכמי בבל (גיל, משה, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, ת"א תשמ"ג, א, עמ' 462).
- 19 דותן, אור (לעיל הערה 8), עמ' 18, וראו עוד סעדיאנה (לעיל הערה 4), עמ' 25, שם נראה שרס"ג ניהל את המחלוקת מבבל.
- 20 לתיאור המחלוקת ראו בורנשטיין, מחלוקת רס"ג ובן מאיר, ורשה 1904; מ"ד קאסוטו, "על מה נחלקו רב סעדיה גאון ובן מאיר", בתוך: רב סעדיה גאון – קובץ תורני-מדעי, ירושלים תש"ג, עמ' שלג-סד; יונה מרצבך, "עוד על המחלוקת בין רס"ג ובן מאיר", סיני, טז (תש"ה), עמ' רלו-רמא; אברהם עפשטיין, "המחלוקת בין בן-מאיר וישיבות בבל", מקדמוניות היהודים, מחקרים ורשימות, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' תכ-תמא; אברהם לסקר, ודניאל י' לסקר, "תרמ"ב חלקים: עוד על מחלוקת רב סעדיה גאון ובן מאיר", תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 119–128 (והתגובות שבאו בעקבות המאמר: רחמים שר שלום, "מחלוקת רס"ג ובן מאיר: המחלוקת בין בבל וארץ ישראל על העיקר למולדות", סיני, קיא [תשנ"ג], עמ' צח-צכ; אברהם לסקר ודניאל י' לסקר, "עוד על תרמ"ב חלקים", סיני, קיג [תשנ"ד], עמ' צ-צג; ורחמים שר שלום, "עוד על מחלוקת רס"ג ובן מאיר", סיני, קיד

אולם ביסודם של חילוקי דעות אלה טמונה המחלוקת העקרונית בדבר הזכות לקבוע את לוח השנה העברי המחייב את כל תפוצות ישראל: לדעת בן מאיר הייתה זו זכותה הבלעדית של ארץ ישראל ושל גאוניה, ואילו לדעת גאוני בבל וחכמיה, ובהם רס"ג, אף להם הזכות להביע את דעתם בעניין חשוב ומכריע זה. התייצבותו של רס"ג לצד חכמי בבל הטתה את הכף לזכותם במאבקם נגד ר' אהרן בן מאיר. על פי בקשתם של חכמי בבל העלה רס"ג על הכתב את תולדות הוויכוח בעניין לוח השנה בספר מיוחד בשם "ספר הזיכרון", שנכתב בצורת מגילה, מחולק לפסוקים ומוטעם בטעמים, וזאת כדי לשוות לו אופי של חיבור מקראי. ואכן, הוא נקרא בציבור בחודש אלול באותה השנה. חיבור נוסף שהקדיש רס"ג לתיאור תולדות הוויכוח היה "ספר המועדים". מאז נחשב רס"ג לסמכות הגדולה בקביעת הלוח, ובכך גם ביצר את מעמדו בקרב חכמי בבל. עם זאת הוסיף לחבר חיבורים שונים בתחום ההלכה כמו גם חיבורים פולמוסיים נגד הקראים.

ישיבת סורא הייתה באותם הימים במצב קשה, לאחר שרוב תלמידיה עזבו אותה ועברו לישיבת פומבדיתא. ראש הגולה, דוד בן זכאי, שהחליט להמשיך ולקיים את ישיבת סורא, ביקש להעמיד בראשה תלמיד חכם שיהווה משקל נגד לרב כהן-צדק, ראש ישיבת פומבדיתא. משום כך נקט צעד נועז ובלתי שגרת, כאשר החליט להעמיד בראשה את רס"ג, אישיות תורנית וציבורית בעלת שיעור קומה שתרים את קרנה, הגם שמוצאה אינו בבלי, לא נמנתה על חוג המשפחות הבבליות המיוחסות וללא קשרים חברתיים מספקים.²¹ גם אופיו הבלתי מתפשר, פעל לכאורה לרעתו, שהרי כך הוא מתואר על ידי חכם מתקופה מאוחרת יותר: "אינו מתיירא מאדם בעולם ואינו מסביר פנים לשום אדם בעולם, מפני רוב חכמתו [...] ויראת חטאו".²² יש לשער כי התייצבותו לצד חכמי בבל במאבק על הלוח, פעילותו הספרותית המגוונת, מלחמתו נגד הקראים, הכופרים והמינים, ובקיאותו הרבה בכל מקצועות התורה הם שהביאו בסופו של דבר לבחירתו.

[תשנ"ד], עמ' צא-צג); אריה שטרן, "שיטת רס"ג בקידוש החודש", תחומין, כג (תשס"ג), עמ' 287-297.

21 על תהליך בחירתם של הגאונים ועל השיקולים למינויים, ראו למשל ברודי, צוהר (לעיל הערה 16), עמ' 20-21.

22 א' נויבאור, סדר החכמים וקורות הימים, ח"ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 80. גם התנגשותו הסרת הפשרות עם ראש הגולה מספר שנים אחר כך מאמתת תיאור זה.

משעלה על כס הגאונות באביב בשנת 928 [= ד'תרפ"ז] החל רס"ג בפעילות ענפה שבמרכזה שמירה על קשר עם קהילות ישראל שבפזורה. הוא שיגר איגרות לקהילות ישראל שבספרד, ובהן קהילות קורדובה, אלווירה ולוסינה, בבקשת סיוע לשיבתו. כמו כן שיגר איגרות למצרים מולדתו, ובהן קרא ליהודים לשמור עמו על קשר, להפנות אליו שאלות ולתמוך בישיבה. בכך ביקש לזכות בהכרה כמנהיג העולם היהודי כולו.

ככל הידוע, מינויו של רס"ג לראש ישיבת סורא הגשים את יעדו, שכן רבים מהתלמידים שעזבו אותה בעבר שבו אליה עתה. אולם האידיליה בין רס"ג ובין דוד בן זכאי, ראש הגולה, לא נמשכה זמן רב. לאחר שרס"ג סירב לאשר צוואה שהייתה בה טובת-הנאה לראש הגולה, אף על פי שראש ישיבת פומבדיתא, רב כהן-צדק, אישר אותה קודם לכן, השתררה בין שני האישים מתיחות קשה שהובילה לנתק קשה ביניהם.²³ בהסכמת ראשי ישיבת פומבדיתא נידה בן זכאי את רס"ג ומינה אחר תחתיו,²⁴ ואילו רס"ג מצדו מינה למשרת ראש הגולה את יאשיהו, אחיו של דוד בן זכאי.

עד שנת 932 הייתה ידו של רס"ג על העליונה, אולם כאשר עלה לשלטון הח'ליפה אלקאהר (932–934) הכריע את הכף עושרו הרב של אהרן סרג'אדה, שהתייצב בראש מחנה מתנגדיו של רס"ג.²⁵ רס"ג נאלץ לוותר על משרתו ולחפש מקלט במשך למעלה מארבע שנים. בשנת 937 השלימו רס"ג ודוד בן זכאי, ורס"ג

23 ברודי, צוהר (לעיל הערה 16), עמ' 19 והערה 24, משער שניסיונותיו של רס"ג להתערב אצל השלטונות המוסלמים באמצעות מקורביו – פעילות שהייתה בדרך כלל באחריותו של ראש הגולה – תרמו אף הם למתיחות בינו ובין דוד בן זכאי.

24 רב שרירא גאון מתאר את מחליפו של רס"ג במילים הבאות: "וקריה דוד הנשיא לרב יוסף בריה דרב יעקב דיריע כבר סטיא להיות גאון במתא מחסיא, ורך בשנים היה ותלמיד קטן היה לגבי מר רב סעדיה" (לסיפור המריבה בין דוד בן זכאי לרס"ג, ראו איגרת רב שרירא גאון, הנוסח הספרדי (לעיל הערה 5), עמ' 117, שורה 11 – עמ' 118, שורה 13.

25 ר' אהרן סרג'אדה מונה לימים לראש ישיבת פומבדיתא, ואפשר שעוינותו לרס"ג נבעה משאיפותיו האישיות למשרת הגאון. עליו ועל עושרו מספר ר' אברהם בן דוד (קורדובה 1110 – טולידו 1180) בליווי ביקורת גלויה: "הדור השביעי [= של חכמי פומבדיתא] רב אהרן הכהן בן סרג'אדה אחר פטירת רב חנניה [= אביו של רב שרירא גאון, שנפטר לפי עדות ראב"ד בשנת תש"א (= 941)], והיה סוחר גדול, ומפני עושרו הוקם ולא מפני שהיה ראוי לכך. ונפטר בשנת תש"כ [= 960] (ספר הקבלה, מהדורת גרשון כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 43, שו' 117–119). לפי תיאורו של רב שרירא גאון היה ר' אהרן "עז מאד ודחיל מיניה מר רב עמרם אב בית דין", איגרת רש"ג (לעיל הערה 5), עמ' 120, שורה 23 – עמ' 121, שורה 1.

חזר לגאונות סורא, על אף שדוד בן זכאי המשיך לכהן כראש הגולה ועל אף שראש הישיבה שהועמד תחתיו המשיך לקבל את משכורתו. ראב"ד מסכם את האירועים הקשים שהובילו לפרוץ המחלוקת ואת תוצאותיה במילים הבאות, תוך שהוא מתייבב בגלוי לצדו של רס"ג:

ואחר כך שלח²⁶ אל ארץ מצרים והביא משם רב סעדיה אלפיומי והיה לראש ישיבה במתא מחסיא ב' שנים. ואחר כך היתה מריבה גדולה ומחלוקת בינו ובין דוד בן זכאי הנשיא, כי ראשי גליות לא היו בעלי אמת והיו קונים נשיאותם מן המלכים כמו מוכסים. והיה לדוד בן זכאי דין ונעשה לו פסק דין כרצונו ולא כהוגן, ושלחו לרב סעדיה לקיימו ולא רצה. ושוב פעם שנייה שלחו ביד זכאי בנו כדי לכוף לרב סעדיה ואמר לו: אם לא תקיימהו אכה את ראשך במגעל. מיד זעפו בני הישיבה כולם וקמו כולם כאיש אחד והיכו את בן הנשיא במגעליהם הרבה, והלך לאביו מבוזה ונכלם. והתחזק אביו במלכות ובכח גדולה מן הקהל, ורב סעדיה בכת אחרת מן הקהל, והעמידו את יאשיהו בן זכאי לראש גלות תחת דוד אחיו. ואחר כך נתחזק דוד ונתלה במלכות והסיר את אחיו וביקש להרוג את רב סעדיה. ונחבא רב סעדיה כמו ז' שנים ובמחבואו חיבר כל ספריו. ורב סעדיה משועי יהודה היה מבני שלה בן יהודה מזרע ר' חנינא בן דוסא. והקים דוד בן זכאי [את] רב יוסף בר רב יעקב בר רב מרדכי. ואחר כך עשו שלום דוד הנשיא ורב סעדיה. ואעפ"י כן לא הוסר רב יוסף ולא שב רב סעדיה לגאונות. ורב יוסף היה גאון י"ד שנה. ואחר כך מת דוד בן זכאי.²⁷

על אופיו ועל מסירותו של רס"ג למפעלו הספרותי, שאף הוא משתלב במפעלו כמנהיג, תעיד העובדה שגם בתקופה הקשה שבה נמלט על נפשו וברח מפני דוד בן זכאי חיבר כמה מהחשובים בחיבוריו. אחד מהם הוא "ספר הגלוי", אשר נכתב נגד ראש הגולה, אך עוסק גם בנושאים כלליים, דוגמת חישובי הקץ ונבואה. כמו כן חיבר את חיבורו הפילוסופי המרכזי, "הנבחר באמונות ובדעות" ואת הפירוש לספר דניאל.

כאמור, בסוף ימיו התפייס רס"ג גם עם דוד בן זכאי, ואף גידל את בנו לאחר מותו של זה בשנת 940. שנותיו האחרונות של רס"ג עברו עליו בשקט ובשלווה

26 דוד בן זכאי, ראש הגולה.

27 ראו המקור בהמשך.

יחסית. הוא נפטר בשנת 942. את שנותיו האחרונות מתאר ראב"ד במילים הבאות, תוך הוספת הערכה כללית לפועלו:

נפטר רב סעדיה בשנת דתש"ב והוא כבן נ' שנה מן המרה השחורה, לאחר שחיבר כמה ספרים טובים ועשה טובות גדולות לישראל, והשיב תשובות על המינים ועל הכופרים בתורה ואחד מהם חוי אלכלבי בדא (!) מליבו תורה. והעיד רב סעדיה שהוא ראה מלמדי תינוקות מלמדים אותה לתינוקות בספרים ובלוחות עד שבא רב סעדיה וניצחם.

ויתר דברי רב סעדיה והטובות אשר עשה לישראל הנם כתובים על 'ספר הגלוי' ועל אגרת ר' דוסא בנו, שכתב לר' חסדאי בר' יצחק מ"כ [= מנוחתו כבוד].²⁸ ואחר פטירת רב סעדיה הייתה ישיבת מתא מחסיא הולכת ודלה עד שברח רב יוסף למדינת אלבצרה ומת שם.²⁹

יצוין כי לרס"ג היו שני בנים, שאף הם הגיעו להישגים גדולים בהיררכיה הישיבתית הבבלית: שארית, אשר למד בישיבת סורא בתקופה שכינה בה אביו כראש הישיבה, ואשר זכה לתואר "אלוף", ו-דוסא, שכינה בעצמו כראש ישיבת סורא בין השנים 1013–1017, לאחר פטירתו של רב חפני גאון.

שאיפתו של רס"ג למנהיגות ציבורית ניכרת ובאה לידי ביטוי לא רק בחתירתו לכס הגאונות אלא גם במפעלו הספרותי.

חוקרי רס"ג התחבטו בשאלה מדוע פירש הגאון את המקרא, ומרביתם קשרו אותה בסוגיית היקף פרשנותו. כך למשל כותב יהודה רצהבי: "כיון שחיי המעשה וצרכי הקהל הנחו את הגאון בכתיבת חיבוריו, לא תרגם ופירש אלא את הספרים שבית ישראל הרבה לעסוק בהם מכוח הדת והמנהג: התורה, ספרי אמ"ת וחמש מגילות".³⁰

ואכן, כל הפירושים שאין לגביהם ספק שכתבם רס"ג הם על ספרים שהעיון והקריאה בהם מרובים בקהילות ישראל: בחמשת חומשי התורה לומדים וקוראים

28 איגרת ר' דוסא, בנו של רס"ג, תיאר באיגרתו את תולדות חייו של אביו ואת יצירתו הספרותית. נוסח האיגרת פורסם אצל: Jacob Mann, "A Fihrist of Sa'adya's Works", *J.Q.R.* n.s. 11 (1920–1921), pp. 423–428. התחלתו המשובשת של הקטע שפרסם מאן הושלמה על ידי אלכסנדר שייבר, "נוסח שלם של קטע הגניזה על תולדות ימי סעדיה גאון", קרית ספר, מ (תשכ"ה), עמ' 571 [=] A. Scheiber, *Genizah Studies*, [Hildesheim – New-York, 1981, p. 69.

29 ראב"ד, ספר הקבלה (לעיל הערה 25), עמ' 41, שורה 81 – עמ' 42, שורה 109.

30 "רצהבי, "קטעים מפירוש רב סעדיה לאיכה", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, כ–כא (תשמ"ד), עמ' 350.

מדי שבת בשבתו; את ספר ישעיהו תרגם רס"ג ופירש, אליבא דרצהבי, "כנראה מחמת המספר הגדול יחסית של ההפטרות הלקוחות ממנו ונבואות הנחמה הכלולות בו";³¹ מסתבר שרס"ג פירש גם את ספר ירמיהו;³² מאותה סיבה, ריבוי ההפטרות; ריבוי פרקי ההפטרות בספרים יחזקאל ותרי-עשר היה עשוי להניע את רס"ג לכתוב פירוש לספרים אלה, הגם שלא בכל ספרי תרי-עשר כלולות הפטרות, או לפחות לחלקם; את ספר תהלים פירש רס"ג, משום שנהוג לקרוא בו בכל עת. הגאון עצמו מכנה ספר זה בשם "ספר תיקון עובדי ה'",³³ ורואה בו את "ספר המוסר השלם וספר ההדרכה המושלם ביותר, ויש לקרוא בהם בכל מקום ובכל זמן, כל אדם, בכל גיל";³⁴ ספר משלי נתפרש, לדעת רצהבי, משום "חשיבותו המוסרית בחינוך הנערים והמונח העם".³⁵ על אף שאין עדות ישירה מתקופת רס"ג על מנהג קבוע ללמוד את ספר משלי במועדים מסוימים. ידוע שבתקופות מאוחרות יותר נהגו ללמוד אותו בשבועות שביין פסח לעצרת: בתימן בימות החול,³⁶ בספרד ובצפון-אפריקה בשבת לפני מנחה;³⁷ ספר איוב, כמוהו כספר ירמיהו, הוא אחד הספרים המותרים בלימוד בט' באב ובזמן האבלות. כמו כן נהגו לקרוא בו בין עצרת לט' באב על שום התוכחה המגולה שבו והנחמה שבסופו;³⁸ גם את חמש המגילות נהגו לקרוא בציבור במועדים קבועים: שיר השירים בפסח,³⁹ רות בשבועות, איכה בט' באב, קהלת בסוכות ואסתר בפורים;

- 31 שם (לעיל הערה 30), הערה 9.
- 32 ייתכן מאוד שספר ירמיהו נתפרש על ידי הגאון משום שמותר לקרוא בו מדין הגמרא בט' באב ובשאר ימי האבלות, כפי שהוא כותב בסידורו: "ונוספים בו [= בט' באב] על יום הכיפורים דברים והם: איסור הקריאה [במקרא] ולימוד המשנה והתלמוד, אלא במקומות המעציבים, כגון: ירמיהו, איוב ואיכה, וכגון סיפור החורבן בגמרא הנזקין ובשלושה פרקי"ן – רס"ג, סידור, מהדורת ישראל דודון, שמחה אסף ויששכר יואל, ירושלים תשל"ט, עמ' שיח, שורות 10–14. מקור דבריו במסכת תענית ל ע"א, וראו גם תוספות, מועד קטן כא ע"א, ד"ה "ואסור".
- 33 תהילים עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ו, עמ' לג.
- 34 שם (לעיל הערה 33), עמ' כז.
- 35 רצהבי, איכה (לעיל הערה 30), עמ' 350, הערה 9.
- 36 יוסף קאפח, "אחת עשרה הלכות מתורת רס"ג", סיני, עז (תשל"ה), עמ' א.
- 37 נתן פריד, "עניינות מגילת אנטיוכוס", ארשת, ד (1966), עמ' 173–174; טוביה פרשל, "מנהג קריאת ספרי איוב ודניאל בשבתות הקיץ", הצפה (ט"ו אלול תשמ"ב), עמ' 6.
- 38 ראו ההערה הקודמת.
- 39 שאול ליברמן מביא אמנם מדרש שלפיו זמן קריאתה של מגילת שיר השירים הוא חג הסוכות (מדרשי תימן, ירושלים תרנ"ן, עמ' 13 בהערה), אך רוב העם נהגו לקרואה בפסח, ראו מבואו של עמוס חכם לפירושו על שה"ש, דעת מקרא, ירושלים תשל"ג, עמ' 14–15.

ספר דניאל תורגם לערבית, לפי השערת רצהבי, "משום שבתקופת הגאון היתה הלשון הערבית מובנת לעם יותר מן הלשון הארמית".⁴⁰ ברם, לו הייתה זו הסיבה היחידה ניתן היה להניח שרס"ג תרגם גם את החלקים הארמיים שבספר עזרא, ולכך אין בידו עדות של ממש. ברם ידוע שבארצות המזרח נהגו לקרוא את ספר דניאל לפני תפילת מנחה בשבתות שבין ט' באב לראש השנה, ואפילו עד אחרי חג הסוכות, בגלל דברי הנחמה שבו.⁴¹ ניתן להביא ראיה לדעתו של רצהבי מן העובדה שלא רק ספרי מקרא תרגם רס"ג, אלא גם את מגילת בני חשמונאי שאותה נהוג היה לקרוא בימי החנוכה, כפי שאנו למדים מסידורי התפילה העתיקים בנוסח "הבלדי" של יהודי תימן.⁴²

אולם אין די בהנחה שהמניע היחיד של רס"ג בכתיבת פירושו היה לבאר להמוני העם את הספרים והמגילות שאותם קראו במועדים קבועים בשנה, שכן ממצאי גניזה מלמדים שהיהודים בימי הביניים למדו כמעט את כל המקרא ולא רק את הספרים שנקראו בציבור במועדים ידועים. קטעים מתוך כל ספרי הנביאים והכתובים, פרט לספר דברי הימים, מצויים בגניזה לא פחות מאשר קטעים מן התורה. ספר תהלים וחמש המגילות מופיעים אמנם יותר מספרי מקרא אחרים, אך לא במידה ניכרת. קטעים מהנביאים הראשונים מצויים בשפע, כמו הקטעים מהנביאים האחרונים. נראה שהתלמידים המבוגרים יותר ניסו להקיף בלימודם את המקרא כולו, או לפחות את רובו.⁴³

מעיון מדוקדק בהקדמותיו של רס"ג לספרי המקרא שהגיעו לידינו, ומעיון בהערות המתודיות שהוא מעיר אגב ביאוריו, עולה שפירושו למקרא קשורים קשר בל יינתק בהתפתחויות החברתיות בתקופתו, ובעובדה שהוא ראה את עצמו כפרנס הממונה על הציבור, שתפקידו לעמוד על משמר עמו ועל תורתו.

למקורות הנזכרים שם יש להוסיף את דרשת רב תחליפא, שלפיה זמן קריאת שיר השירים הוא "בלילי פסח" (מ' פרידלנדר, "תחילת פירוש שיר השירים", ספר היובל למשה שטיינשניידר, ליפסיה תרנ"ו [ד"צ ירושלים תשל"ל], החלק העברי עמ' 53. כידוע, זהו פירושו של ר' זכריה בן שלמה הרופא בעל "מדרש החפץ", שפורסם על ידי הרב יוסף קאפח בתוך: חמש מגילות עם תרגום, ירושלים תשכ"ב).

רצהבי, איכה (לעיל הערה 30), עמ' 350, הערה 9.

ראו פרשל, מנהג (לעיל הערה 37).

"מגילת אנטיוכס עם תרגום רס"ג", בתוך: דניאל עם תרגום ופירושו רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשמ"א, עמ' ריט. על האספקטים האנטי-קראיים של פירושו רס"ג למגילה זו, ראו מלטר, רס"ג (לעיל הערה 9), עמ' 173.

ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' נג.

סאלו בארון הוכיח, כי שאיפת חייו הגדולה של רס"ג הייתה מנהיגות ציבורית, וכי הוא הקדיש לה את כל מאמציו ואת יצירתו הספרותית במידה חסרת תקדים בתקופת הגאונים.⁴⁴ אולם הוא מסתמך בעיקר על חיבורים דוגמת: "אלרד עלי ענן" ו"התשובות על חיוי הבלכיי", ששמש מעיד על טיבם ועל מהותם, ולא על יצירות שאינן בעלות אופי פולמוסי מוצהר, כגון פירושי המקרא, בין השאר משום שנכתבו, לדעתו, באותיות ערביות⁴⁵ ונועדו למוסלמים וליהודים כאחד. לדעתי, יצירתו של רס"ג היא מכלול שלם, ואי אפשר להפריד בין מניעיו בכתיבת פירושים למקרא ובין מניעיו בכתיבת חיבורים לשוניים, ליטורגיים, הלכתיים או פילוסופיים, אם כי לא בכל חיבור ניתן למצוא את כל המניעים גם יחד.

היצירה הספרותית המרכזית בתקופת הגאונים היא ספרות השאלות והתשובות. בסוג ספרותי זה הִזְמָה נמצאת בידי השואל ולא בידי הגאון המשיב, הכותב את דבריו רק לאחר שנשאל. מרבית השאלות עוסקות בנושאים הלכתיים מובהקים, ובמרכזן בקשה מן הגאון לפסוק הלכה או לבאר סוגיה תלמודית שממנה נובעת הלכה זו או אחרת. אולם יש שהגאונים נתבקשו לבאר פסוקים או עניינים במקרא שחשיבותם היא דווקא במישור הפרשני ולא ההלכתי.

אין בידינו תשובה פרי עטו של רס"ג שבה הוא חורג מתחומים הלכתיים או ליטורגיים צרופים.⁴⁶ עם זאת, רס"ג מעיד בכמה מקומות שכתב את ביאורו לתורה על פי בקשה ולא מתוך יְזָמָה עצמית. כך למשל הוא כותב בהקדמתו לתרגום התורה:

44 בארון, הפעילות (לעיל הערה 12), עמ' 9.
 45 ראו פירוש ראב"ע על בראשית ב, יא, המשמש יסוד לדעה זו.
 46 אולם הגיעה לידינו תשובה של גאון אחר, שבה הוא משיב על שאלה בעניין "עשר השירות" שהזכיר רס"ג בפירושו לספר שמות, ראו אברהם אליהו הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון, מחברת רביעית, ברלין תרמ"ז [נד"צ ירושלים תשכ"ו], סימן סו, וראו עוד דברי הרכבי שם, עמ' 352. על פירוש עשר השירות, ראו בהרחבה חגי בן-שמאי, "מציאה אחת שהיא שתיים: פירוש האזינו לרב שמואל בן חפני ופירוש ויושע לרב סעדיה גאון בכתב יד נשכח", קרית ספר, סא (7-1986), עמ' 320-327. לדעתו, זה חיבור שהגאון סיפחו לפירושו לספר שמות ואשר עניינו פירוש עשר השירות שבמקרא. על רס"ג כפוסק הלכה, ראו ירחמיאל ברודי, "מפעלו ההלכתי של רב סעדיה גאון", פעמים, 54 (תשנ"ג), עמ' 82-92.

ולא חיברתי זה הספר, כי אם לבקשת קצת אנשים, ששאלו ממני, כי אכתוב להם ספר מיוחד, שאפרש בו פשט מלות התורה [...] וכי אעתיק להם רק ענייני התורה בלבד, וראיתי, כי טוב הדבר אשר ביקשוני.⁴⁷

הגם שהתנצלות מעין זו הייתה שגורה בימי הביניים בפי מחברים יהודים ומוסלמים כאחד נראה לי שיש לקבלה כפשוטה, שכן היא מעניקה הסבר סביר לקיומם של הפירושים הארוך ושל התרגום זה לצד זה.

גם מהשגותיו של ר' מבשר הלוי על רס"ג עולה, שרבים פנו אל הגאון בבקשה לבאר להם פסוקים או עניינים במקרא. בתחילת אחת מהשגותיו הוא כותב: "ומה שנמצא אצלו [= אצל רס"ג], ירחמהו השם, בפרשת 'אחרי מות', אומר: 'וראוי שאבאר עניין ההגרה על שני השעירים ועניין עזאזל, כי נשאלנו על זה פעמים רבות, ונאמר' וכו'".⁴⁸

יתר על כן, באחת מאגרותיו מעודד רס"ג את קוראיו להפנות אליו שאלות בדברי תורה ומאיין בהם שלא להסס מלשגר אליו שאלות: "בני ישראל, כי תצטרכו לדעת דברי תורה, אל תעצלו מלשאול ותעשוהו בספק, כי לא לרצון יהיה לכם. אלא שלחו ושאלוהו מלפנינו, ואנחנו נהיה אתכם ולא נכלה דבר שפתינו".⁴⁹

אולם למרות זאת מספר הפעמים שהגאון כתב לפי בקשה בלבד הוא קטן מאוד. בדרך כלל הוא חיבר את חיבוריו מתוך התעוררות עצמית ובקמתו שלו, וזאת בהתאם לראייתו את עצמו ואת תפקידו על רקע דורו ותקופתו.

לדעת רס"ג החכמים הם יורשיהם של הלויים, מרביצי התורה בעידן שלפני החורבן. הפסוק: "משכילי עם יבינו לרבים" (דניאל יא, לז) מוסב, אליבא דרס"ג, על "החכמים זכרוניהם (!) לברכה, אשר הם בגלות במקום הלויים [...] לפי שמלאכת הלויים היתה: 'יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל' (דברים לג, י), וזו היתה מלאכת הרבנים"⁵⁰ הראשונים והאחרונים.⁵¹

47 תרגום חמישה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון בן יוסף הפיומי, מהדורת נפתלי דירינבורג, פריס תרנ"ג, עמ' 4.

48 השגות ר' מבשר בן נסי הלוי על רב סעדיה גאון, מהדורת משה צוקר, ניו-יורק תשט"ו, עמ' 112.

49 דב רוול, "אגרת רב סעדיה גאון", דביר, א (תרפ"ג), עמ' 187.

50 מהמקור הערבי: "אלרבוניין", ניתן לדייק, שרס"ג אינו כולל ב"משכילי עם" את חכמי הקראים.

51 רס"ג, דניאל, עמ' רג (לעיל הערה 42). במקום אחר רס"ג מכנה בתואר "משכילים" את מי "שהשכיל לעצמו", ואילו "מי שמדריך את בני האדם לעבודת ה' ומלמד מה שבאמצעותו

במקום אחר מדמה הגאון את תפקידם של הצדיקים לזה של הנביאים: "כמו שהיו הנביאים בזמנם מנהיגים אותה [= את האומה], כן יוליכוהו הצדיקים בדורותיהם".⁵²

אולם תפקידו של החכם איננו רק ללמד תורה, אלא גם, ובעיקר, לעקוב אחר מצבו של העם ולמנוע ממנו לסטות לדרכים שאינן ישרות. בביאורו על הפסוק: "עברו עברו בשערים פנו דרך העם סלו סלו המסלה סקלו מאבן הרימו נס על העמים" (ישעיהו סב, י) הוא מסביר, כי הנביא מצווה את הצדיק:

להזהיר את האומה ולהעירה [...] פירוש: 'עברו עברו' – לכו ושובו ופקדו את אחיכם; ופירוש: 'פנו דרך העם' – תקנו דרכיהם בציווי; ופירוש: 'סלו סלו המסלה' – עצרו בעדם באזהרה; ופירוש: 'סקלו' – הסירו כל רע מליבם, לבל ייכשלו בו כאבן; ופירוש: 'הרימו נס' – בשרו את ההבטחות בגלוי ולא תפחדו מן האומות.⁵³

במקום אחר מתמצת רס"ג את תפקידו של החכם במילים: "לפקוח את עיני בני האדם ולהדריכם בדרך הישרה".⁵⁴

מכאן גם תביעתו הנחרצת מבני דורו לפנות אל החכם בבקשה להדרכה ולנהוג על פי הוראתו, בבחינת "ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך" (דברים יז, י). הוא אף מרחיק לכת בקובעו, שעמי הארץ שאינם יודעים לקרוא בתורה, אבל מבקשים הוראת החכמים שבאנשי-דורם ויראי-השמים המופלגים שבהם, והם נוהגים על פיהם – הרי דתיותם שלימה, כאומרו: 'שפתי צדיק ירעו רבים' (משלי י, כא). אולם אם אינם נוהגים כך – הרי אין להם התנצלות ועליהם נאמר: 'לא יאהב לץ הוכח לו אל חכמים לא ילך' (שם טו, יב).⁵⁵

יגיעו אליה, הוא מ'מצדיקי הרבים' (דניאל יב, ג) (רס"ג, הנבחר באמונות ודעות, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תש"ל, עמ' רפו).

52 "השריד והפליט מספר הגלוי", בתוך: א"א הרכבי, זכרון לראשונים, מחברת חמישית, פטרבורג תרנ"ב, עמ' קנח, שורות 12–13.

53 רס"ג, ישעיהו עם תרגום ועם ליקוטים מן הביאור, מהדורת דירנבורג, פריס תרנ"ו, עמ' 141; תפסיר ישעיה לרב סעדיה, מהדורת י' רצהבי, קרית אונו תשנ"ד, עמ' שנב–שנג.

54 רס"ג, אמו"ד (לעיל הערה 51), עמ' רפו.

55 שם, עמ' קצא. בפירושו לספר משלי הגאון מסביר שהלץ דוחה את דברי החכמים, הן אלה שנאמרו ביחידות הן אלה שנאמרו ברוב עם.

רס"ג מבצר את מעמדו של החכם, כאשר הוא פוסק להלכה: "שבת שמת בתוכה חכם, מפטירין גלה כבוד מישראל" (שמואל א ד, כא ואילך).⁵⁶ גם בפירושו לספר דניאל משווה רס"ג בין התלמיד-חכם ובין כלל ישראל. בדברו על תפילת דניאל לגאולת העם הוא מקשה:

כיצד מבקש אחד מן הצדיקים רחמים עבור קבוצה או אומה ומקווה להיענות? אם הוא כהן – אין בכך כל פלא, לפי שאלהינו, יתרום ויתנשא, מינהו לעניין זה [...] אבל מי שאינו מן הכהנים, היאך הוא מקווה שתתקבל תפילתו עבור האומה?

ותשובתו: "יש מעשים המוטלים על כל האומה, וכל אדם שיקדים לעשותם, עושה זאת עבורה, כמו שעשה פנחס בשטים" (במדבר פרק כה).⁵⁷

נוסף על החכמים ועל הצדיקים שתפקידם כאמור להנהיג את העם ולהדריכו, מצוי בכל דור חכם יחיד ומיוחד שהוא משכמו ומעלה מעל כל יתר החכמים, והוא למעשה המנהיג האמתי של הדור: "ה' לא ימנע מאומתו איזה תלמיד⁵⁸ בכל דור, שילמדהו ויאיר עיניו, למען יורה [אותה] וילמדה ותצליח על ידו בענייניה".⁵⁹ ובמקום אחר הוא כותב:

ותוסיף האומה תודה לאדוניה [לה'] על אשר לא יעזבנה ריקם בכל דור, מאיש שבו חכמה להאיר לה, כמו שהבטיח לה: 'כה אמר ה' כאשר ימצא התירוש באשכול ואמר אל תשחיתהו כי ברכה בו כן אעשה למען עבדי לבלתי השחית הכל' (ישע' סה, ח).⁶⁰

56 רס"ג, סידור, עמ' תלא סעיף ג (לעיל הערה 32); רס"ג, ספר הירושות עם יתר המכתבים בדברי הלכה, מהדורת יואל מילר, פריס תרנ"ז, עמ' 155, סעיף נה. ככל הידוע, לא נתקבל פסק דינו זה בקרב העם, שכן בשבתות שבהן הלכו לעולמם רב שוריא גאון והרמב"ם, לא הפטירו "גלה כבוד", אלא הפטרות אחרות שיש בהן מעין המאורע (אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' שג).

57 רס"ג, דניאל (לעיל הערה 42), עמ' קסד-קסו.

58 כלומר: תלמיד חכם, וראו עוד הרכבי, זכרון (לעיל הערה 46), עמ' מג, הערה ה.

59 רס"ג, הגלוי (לעיל הערה 52), עמ' קנד, שורות 2-4.

60 שם, עמ' קנח, שורות 7-12. רעיון דומה, אמנם לא על תלמיד חכם אלא על המנהיג המציל את עמו בכל דור מפורענות, מצוי גם בהקדמתו למגילת אנטיוכס (לעיל הערה 42), עמ' רכא). דברים דומים לאלה של רס"ג על התלמיד חכם שבכל דור, כותב גם ר' יהודה אבן תיבון, אם כי לדעתו, יש בכל דור יותר מאשר ת"ח אחד: "ואחר שגרמו עוונותינו בנטותנו מדרך התורה והחכמה, ונסתלקה השכינה ונפסקה הנבואה ורוח הקודש מבינינו, לא כלו רחמי אלהינו והותיר לנו שריד, והשאיר בכרמו עוללות ב' ג' גרגרים בכל דור ודור, להאיר עיני הנשארים, הנמצאים באור החכמה, לתת ליעף כח ולאין אונים עוצמה" (הקדמת אבן תיבון לתרגום חובות הלבבות, ורשה תרל"ה, ב ע"א). ובלשון דומה כתב גם בדור הקודם

לדעת בארון התגבשה תפיסה זו אצל רס"ג בהדרגה, בשנים שבהן שימש גאון סורא,⁶¹ וזאת כנראה בהסתמך על כך שניסוחה הסופי והמגובש של דעה זו נמצא ב"ספר הגלוי", שנתחבר בשנים 935–936 ושהיה כנראה הספר האחרון שחיבר.⁶² אולם יש מקום להניח, שיסודותיה של תפיסה זו החלו להתגבש אצל רס"ג עוד בתקופת המחלוקת עם אהרן בן מאיר על לוח השנה, ואולי אף קודם לכן, כאשר התעורר לחבר את חיבוריו נגד הקראים עוד במצרים מולדתו.

משני מקומות בחיבוריו של הגאון עולה שהוא ראה את עצמו כאותו תלמיד חכם מובהק שתפקידו לעמוד על משמר עמו. לאחר שהוא מציג את תפיסתו בדבר החכם שהעמיד הקב"ה בכל דור על מנת ללמד את האומה תורה ולהדריכה בדרך הישרה והנכונה מוסיף הגאון: "והסיבה לזה, היא מה שראיתי בנפשי מה שגמל [ה'] חסד לי ולה".⁶³ במילים אחרות: ה' עשה עמי חסד בכך שבחר בי לתפקיד של מנהיג הדור בכך שנתן לה חכם כמוני.

לאחר שהוא סוקר בספר "אמונות ודעות" כמה מהדעות המשובשות שראה אצל בני דורו כותב הגאון:

יש בידי לסייע להם ממה שלימדני אלהי, וביכולתי לעזור להם ממה שחנני. ראיתי שחובה עלי לסייע בידם, וששומה עלי להוליך אותם אליו, כדוגמת מה שאמר החסיד: 'אדני ה' נתן לי לשון למודים לדעת לעות את יעף דבר יעיר בבקר בבקר יעיר לי אזן לשמע כלמודים' (ישעיהו נ, ד).⁶⁴ אולם נראה שלא רק רס"ג ראה את עצמו כתלמיד חכם שתפקידו להוביל את הדור ולפקח על מעשיה של האומה, אלא גם תלמידיו סברו שהוא המנהיג האמתי

ה"חזון איש": "השגחתו יתברך הוא בכל דור ודור על היחידים, ששתלן בכל דור להורות חוקיו ומשפטיו לישראל, וכשהן מעמיקים בהלכה הן בשעה זו ורוח ממרום שורה עליהן ועל פיהן נקבעו הלכות באישות החמורה ובשאר הלכות החמורות, ורוח חזק לפעמים מפומהון נפיק בדברים חוצבי להבות וכל זה חביב לפניו ית" (אגרות החזון"א, חלק א', תשט"ו, איגרת לג).

61 בארון, הפעילות (לעיל הערה 12), עמ' 57.

62 על מועד כתיבת הספר ראו רס"ג, הגלוי, עמ' קמז (לעיל הערה 52); מלטר רס"ג (לעיל הערה 9), עמ' 296. לדעת פוזננסקי S. Poznanski, "Miscellen ueber Saadja, III: Die לדעת פוזננסקי (Berechnung des) Erloesungsjahres bei Saadja", *MGWJ*, 44 [1900], p. 402 נכתב ספר הגלוי לפני הפירוש לספר דניאל, אולם לדעת מלטר H. Malter, "Saadia Gaon's Mssianic Computation", *Journal of Jewish Lore and Philosophy*, 1 [1919], p. 59 – שאותה אני נוטה לאמץ – הוא נתחבר לאחר הפירוש הנ"ל.

63 רס"ג, הגלוי (לעיל הערה 52), עמ' קנד, שורות 4–6.

64 רס"ג, אמוד (לעיל הערה 51), עמ' ה-ו.

של הדור. אחד מתלמידיו של הגאון, המעלה על נס עוד בחיי רבו את הישגיו במלחמתו נגד חייו הבלתי ונגד הכופרים האחרים, כותב:

ובירכה אותו האומה כולה, אנשי שלומנו והחולקים עלינו, ושיבחו את שם הרחמן, שלא נטש את אומתו בכל דור⁶⁵ ודור מהחזיק בידה, כמו שהבטיח לה: 'כי לא יטש ה' את עמו בעבור שמו הגדול כי הואיל ה' לעשות אתכם לו לעם' (שמואל א יב, כב).⁶⁶

תלמיד אחר של רס"ג, ר' מנחם שמו, כותב אל רבו שראוי היה לומר עליו את מה שאמר חירם מלך צור על שלמה המלך: "באהבת ה' את עמו נתנך עליהם ראש" (דברי הימים ב ב, י).⁶⁷ חירם אמר אמנם: "נתנך עליהם מלך" (ולא "ראש"), אך נראה שר' מנחם שינה את הלשון במתכוון כדי להתאימה למנהיגות הרוחנית שבתנאי הגלות אשר בה לא היה לישראל מלך.

תלמיד שלישי של רס"ג מפליג בערכם של חיבורי רבו ומשווה אותם לנבואות

הנביאים:

אילו נשבעתי על כך, היתה זו שבועת אמת, שבכל פעם שעיינתי בחיבורי ראש הישיבה, ירחמהו האל, ובתשובותיו על השאלות שקדמו, עלה בדעתי, שקרובים הם למקצת הנבואות ומשמחים את לב המעיין.⁶⁸

נראה שהתלמיד רומז לדעת רס"ג, שהובאה לעיל, ושלפיה הצדיקים והחכמים הם ממשיכי דרכם של הנביאים, ומכאן שחיבוריו ותשובותיו של החכם הגדול שבדור, "ראש הישיבה", הן אכן המשך לנבואות הנביאים.

דבריהם של תלמידי רס"ג משקפים היטב את תודעתו העצמית של רבם לגבי תפקידו ולגבי האחריות המוטלת עליו להנהיג את העם.

תודעתו זו של רס"ג לתפקידו באה לידי ביטוי לא רק בהצהרותיו שצוטטו לעיל, אלא גם בחיבוריו. בשריד מכתב יד המיוחס לרס"ג, שבו הוא מספר על מסעותיו ממצרים לארץ ישראל ולבבל, נאמר:

65 השוואת המקורות הערביים של דברי רס"ג ושל דברי התלמיד מלמד, שהם השתמשו באותן מילים ממש. רס"ג כותב: "אן אללה לא יכלי אמתה [...] פי כל עצר" (רס"ג, הגלוי [לעיל הערה 52], עמ' קנה, שורות 2-3), וגם תלמידו נוקט ניסוח דומה: "[...] אלדי לא יכלי אמתה פי כל עצר" (צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניו-יורק תשי"ט, עמ' 20). לא יהיה זה מופרך להניח, שתורת הרב חלחלה לתודעתו של תלמידו והשפיעה עליו.

66 צוקר, על תרגום (לעיל הערה 65), עמ' 21.

67 א"א הרכבי, "ליקוטים מרב סעדיה גאון", הגורן, א (תרנ"ח), עמ' 91.

68 צוקר, על תרגום (לעיל הערה 65), עמ' 104.

כי אתה בחנת לבי ותדע, חקרתני ותמצא [...] על כן שם [עבדך] את פניו ללכת [ארצה כנען וארצה [בבל] [...] ועתה, אתה אדני אלהים מעירי הוצאתני, אל חפצי תובילני ולשלום [...] לבית אבי תשיבני.⁶⁹

משריד קטוע זה מסיק ב"צ דינור: "בדברי רב סעדיה אלה מובלטת ביותר משימת השליחות כמניע הראשי לעזיבתו את מצרים ולהליכתו למזרח: ה' הוציא' אותו מעירו, אחר 'שבחן את לבבו' ומצא אותו ראוי לכך".⁷⁰ אולם ניתן להסתייג מעט ממסקנה זו, שהרי ייתכן שרס"ג כתב את דבריו אלה על רקע פולמוסו נגד הקראים וכמענה לטענתם, שהוא לא יצא ממצרים מרצונו, אלא גורש ממנה, כמוהו כאביו אשר "נדחף מארץ מצרים ומת ביפו".⁷¹

בחיבור "אשא משלי", שבו קורא רס"ג לכופרים לשמוע בקול החכמים, הוא מתרה בהם שלא יוכלו לטעון שלא הוזהרו מבעוד מועד, שכן לדבריו: "והצופה תקע בשופר [...] הנזהר בנפשו ימלט".⁷²

בבית שיר זה מתאר רס"ג את עצמו⁷³ כאותו צופה שתפקידו להתריע מפני אויבים בשער, כאמור ביחזקאל: "ולקחו עם הארץ איש אחד מקציהם ונתנו אתו להם לצפה וראה את החרב באה על הארץ ותקע בשופר והזהיר את העם ושמע השמע את קול השופר ולא נזהר ותבוא חרב ותקחהו דמו בראשו יהיה" (לג, ב—ד).

- 69 סעדיאנה (לעיל הערה 4), עמ' 133, שורה 5 – עמ' 134, שורה 1. ההשלמות בטקסט הן על פי בן-ציון דינור, ישראל בגולה, כרך ראשון, ספר שני, תל-אביב תשכ"א, עמ' 391, קטע ה.
- 70 ישראל בגולה (לעיל הערה 69), עמ' 459–460, הערה 15. מסקנה דומה עולה גם מהכתוב בהערה 11 בעמ' 459: "תקיפותו של רב סעדיה היתה קשורה בהכרת שליחותו וייעודו, שליוותה אותו בכל פעולותיו".
- 71 סעדיאנה (לעיל הערה 4), עמ' 20, שורה 8.
- 72 שרגא אברמסון, "קטע חדש מן 'אשא משלי' לרב סעדיה גאון", סיני, פד (תשל"ט), עמ' קא, שורה 7. במאמר זה קרא אמנם אברמסון את המילה האחרונה בבית: "מולט", אך במאמר אחר שלו: "חדשות ונוספות לקטע מן 'אשא משלי'", סיני, פה (תשל"ט), עמ' צג, חזר בו מקריאתו הראשונה והעדיף לקרוא "ימלט".
- 73 לדעת אברמסון, שם, עמ' צח ועמ' קא, הערה 9. רס"ג מדבר בבית שיר זה על עצמו. גם אצל הקראי דניאל אלקומסי ראשי העם מכונים בשם "צופים", אולם לדעתו הם מעלו בתפקידם ולא התריעו בפני העם כנדרש: "'שמעו זאת הכהנים' (הושע ה, א) – שמעו אתם הנקראים כהנים, ולא כהנים אתם, ואתם ראשי גליות מבית דוד, כי עליכם יעמוד המשפט, 'כי פח הייתם' לישראל 'במצפה', כי כן הוא המשפט להעמיד הצופים במצפה להגיד לעם את צרה ועת מלחמה. ואתם צופי ישראל עמדתם על המצפה ולא הודעתם אמת לישראל" (אלקומסי, פתרון שנים עשר, מהדורת יצחק דב מרקון, ירושלים תשי"ח, עמ' 7).

אליבא דרס"ג, אם הוא ייכשל בתפקידו ולא יצליח להדריך את העם בדרך הישרה ולחזקו עלול העם למאוס בדת ה' ולפרוק כל עול, ועל כן הוא מבקש את עזרת הבורא:

קומה ה', עזור את משפטיך, קשר למו חרצב וירבצו בחונימו, חזק את ידי ללמד תורתך, וזורעי לשפוט את עמך, כי אם יחשו רחמך, רבים מן העם ימאסון דתותיך, כי לא קוצר אפם כאורך אפך.⁷⁴

כאשר העם חוטא, רואה רס"ג מחובתו לבקש בעדו וללמד עליו זכות: דרכך להשיב אף מזרע ידועיך מִבְּנֵי יְקָרִים ילדי שעשועיך גשתי היום בעדם לשועך אלהים ברב חסדך ענני באמת ישעך.⁷⁵ המודעות של רס"ג למעמדו באומה ולשליחות שהוטלה עליו בולטת גם באיגרת ששלח אחרי שנתמנה לגאון: "ויש עלינו להזהירכם, ועליכם לשמור ולעשות ולהציל נפשותיכם".⁷⁶ במקום אחר שם הוא כותב:

בני-ישראל, כי תצטרכו לדעת דברי תורה, אל תתעצלו מלשאל ותעשוהו בספק, כי לא לרצון יהיה לכם, אלא שלחו ושאלוהו מלפנינו, ואנחנו נהיה אתכם ולא נכלה דבר שפתינו [...] בני-ישראל, את כל הדברים אשר דיברנו, נסחום בגליונים ולמדום בפיהם ושימו אותה בלבבכם, כי בהם תיושעו.⁷⁷

באיגרת אחרת מדגיש רס"ג את החובה הגדולה שהוטלה עליו ואת מאמציו למלא אותה. בין היתר כתב:

אנו מצווים עוד וכותבים אליכם כתבי הזהרות ותוכחות לעורר את ליבותיכם ולהקיץ את שרעפיכם על מצוות ה' אדונינו, מה תעשו ותחיו וממה תסורו ולא תמותו, כי כן חייבים אנחנו, אולי נצא ידי חובתנו בדבר הגדול אשר קיבלנו.⁷⁸

74 מתוך הנוסח העברי של ספר הגלוי (סעדיאנה [לעיל הערה 4], עמ' 6).

75 רס"ג, סידור (לעיל הערה 32), עמ' רצג, שורות 19–20.

76 אגרת רס"ג (לעיל הערה 49), עמ' 184. לדעת רוול נשלחה האיגרת לקהילות ישראל בספרד (שם, עמ' 182–183), אולם לדעת י"נ אפשטיין ("אגרת רב סעדיה הראשונה", דביר, א [תרפ"ג], עמ' 190) היא נשלחה למצרים, וכן דעת ב"מ לויין ("כתאב ראש הישיבה אלפיומי", גנוי קדם, ב [תרפ"ג], עמ' 33) ושרגא אברמסון (במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 34).

77 אגרת רס"ג (לעיל הערה 49), עמ' 187. דברים דומים כתב רס"ג גם באיגרתו השנייה (לויין, כתאב) (לעיל הערה 76).

78 אברמסון, במרכזים ובתפוצות (לעיל הערה 76), עמ' 39, שורות 8–13.

מודעותו של רס"ג לתפקידו המרכזי בעולם היהודי הביאה לכך שאת רובם המכריע של חיבוריו כתב לא כהיענות לפנייה אליו, אלא מתוך התעוררות עצמית ומשום שראה חובה לעצמו לכותבם. בהקדמותיו לחיבוריו הוא מרבה להדגיש את התועלת שתצמח למעיין בהם, בניגוד למחבריהם של חיבורים גדולים אחרים בתקופת הגאונים, דוגמת: "הלכות גדולות", "הלכות פסוקות" ו"השאלות", שנמנעו מלעשות זאת. כך למשל הוא כותב בהקדמתו ל"ספר העדויות והשטרות": "זהו ספר מספרי ההלכה שאני עתיד לחבר לבני-ישראל. מצאתי לנכון להקדים את הספר הזה, לפי שראיתי את גודל צרכה של האומה אליו, ולפי שידעתי את רוב התועלת שתפיק ממנו".⁷⁹

בהסבירו מדוע חיבר את "ספר הגלוי", כותב הגאון:

חיברתי ספר במה שראיתי [איזה] מן האנשים, שתחסרנה להם הבחינה וההשתדלות בעברית, מופסק לפסוקים, מסומן ומוטעם, למען יהיה יותר קל לקריאה ויותר מסוגל לשמרו [בזכרון]. ומטרות הספר הזה עשרה הם, כל אחד מהם תועיל לאומתנו תועלת ברורה, ומהם שבעה המיוחדים למקומות פרטיים, ושלושה האחרונים דורשים טובת הכלל.⁸⁰

בדרך זו, היינו גודל התועלת והצורך שיש לאומה בחיבוריו, מנמק הגאון מדוע ביאר בשער החמישי של "ספר הגלוי" את המצוות והעיתדות: "הכנסתים בזה הספר ביחד, למען יעמוד עליהם הקורא. והסיבה לזה, מפני שראיתי גודל הצטרפות האומה לדברים כאלה".⁸¹

מסיבה דומה חיבר רס"ג את סידורו. בדרך כלל התייחסו הגאונים בתשובותיהם למנהגי תפילה שנהגו במקומות מחוץ לבבל רק כאשר נשאלו עליהם. גם "סדר רב עמרם גאון", הסידור החשוב ביותר שהיה קודם ימיו, נתחבר בתשובה לשאלה בענייני נוסח התפילה.⁸² רס"ג, לעומת זאת, מעיד בהקדמתו לסידור שאחת ממטרותיו העיקריות בחיבור זה הייתה לבקר מנהגים שונים שנתקל בהם בתקופת נדודיו. במילים אחרות, הסידור נכתב מתוך זְמָה והתעוררות של רס"ג ולא כתוצאה מפנייה אליו.

Hartwig Hirschfeld, "The Arabic Portion of the Cairo Genizah at Cambridge – Saadyah Fragments", *J.Q.R.* o.s. 16 (1904), p. 299. 79

רס"ג, הגלוי (לעיל הערה 52), עמ' קנב, שורות 2–8. 80

שם, עמ' קנד, שורות 6–9. 81

ירחמיאל ברודי, "לחידת עריכתו של סדר רב עמרם גאון", בתוך: כנסת עזרא – ספרות וחיים בבית הכנסת, ירושלים תשנ"ה, עמ' 31, והערה 41 שם. 82

מודעותו העצמית של רס"ג לתפקידו ולשליחותו באה לידי ביטוי גם בהסבירו מדוע חיבר את הפיוט "את ה' אלהיך תירא":
 ומצאנו, שאנשי דורנו זה התרגלו, שיאמרו להם במוסף [= של שבועות] עיקרי תרי"ג מצוות אשר ציווה ה' יתעלה לבני-ישראל, בחיבור המתחיל "אתה הנחלתה". בחנתי אותם ומצאתי, שאין הם כוללים תרי"ג, וראיתי בהם חזרות ואריכות לשון, שאין זה ראוי להזכירן בספר זה. לפיכך, מצאתי לנכון לקבוע להם תחליף, לא משום שהם יסוד שאין מנוס ממנו, אלא לפי שליכות האנשים קשורים בהם.⁸³
 בכתיבתו הענפה של רס"ג, אשר בה ראה את מימושה האמתי של השליחות המוטלת עליו, עמדו לדעתי לנגד עיניו ארבע מטרות עיקריות:

1. ביטול מחלוקת

רס"ג מותח ביקורת על בני דורו בשל ריבוי המחלוקות שלא לשם שמים שהתגלעו בקרבם, הגם שעצם קיומן של מחלוקות ושל ניגוד דעות בין חכמים הוא מבורך:

כאשר שני חכמים נפגשים במערכה במקומות העיון הטהור, האחד מחדד את מחשבתו של השני בצורה ניכרת ופותח לו ממוחו שערים שלא היו לו קודם לכן, ומתעורר להשיב על טענות שלא ידע שהן נגדו וכדומה. אמרתי 'העיון הטהור', לפי שרבים מבני זמננו זה אינם מדברים כדי ללמוד, אלא כדי להתנצח, ואין זה מקום לעיון טהור.⁸⁴

בדרישתו להפסיק את המחלוקות שאינן לשם שמים מביא רס"ג ראייה מכך שביום השני לבריאה, שבו נחלקו המים אשר מתחת לרקיע והמים אשר מעל לרקיע (בראשית א, ז), לא נאמר "כי טוב", ומסקנתו מכך: "לא נעשה עצמנו אגודות אגודות ולא יהיו בינינו מחלוקות".⁸⁵
 אולם הגאון לא הסתפק בקריאה מסוג זה. בחיבוריו ההלכתיים ובתשובותיו לשאלות שהופנו אליו הכריע בחילוקי דעות הלכתיים, ובחיבורים דוגמת "אמונות

83 רס"ג, סידור (לעיל הערה 32), עמ' קנו, שורות 11–18.

84 משלי עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ו, עמ' רכג.

85 פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, מהדורת משה צוקר, ניו-יורק תשד"ס, עמ' 31, ובתרגום לעברית עמ' 217. מקור דבריו של רס"ג בדרשה המובאת בבראשית רבה (פרשה ד אות ו) ובילקוט שמעוני (חלק א, אות ה) בשם ר' חנינא, ובמדרש הגדול (מהדורת מרגליות, ירושלים תשל"ה, עמ' כח, שורה 13) בשם ר' מאיר.

ודעות" ניסה ליישב מחלוקות רעיוניות. כך למשל נפנה רס"ג לחקור את מהות הנפש: "לפי שראיתי שהאנשים חלוקים ביניהם ביחס למהותה מחלוקות מפליאות, המעסיקות את הלבבות",⁸⁶ ואת המאמר השביעי של "אמונות ודעות" ייחד לנושא תחיית המתים, כיוון שמצא בקרב האומה חילוקי דעות בעניין זה.⁸⁷

2. ביעור הבערות

רס"ג מקונן על חוסר הרצון של בני דורו לעמול בתורה ועל נכונותם להעדיף את הבערות ולהסתפק בקיצורים למיניהם, אשר אף הם אינם מבטיחים שיעסקו בה:

לאנשי דורנו, המדעים וההתייגעות בהם הם למשא, והבערות קלה ונוחה בעיניהם, ואם לא יביאו להם את מבוקשם בידיעת התורה בדרך הקרובה ביותר, ולא יגישהו להם באופן הנוח ביותר, שיהיה לפניהם כמזון מתוקן, כלחם אפוי, כבשר מבושל וכיין מזוג [לא יפנו אליה], והלוואי וישתוקקו אליה [כשהיא ניתנת להם בצורה נוחה], כמאמר החכם: 'חכמות נשים'⁸⁸ בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה' (משלי ט, א).⁸⁹

נוסף על תיאור כללי קשה זה רס"ג מביא בחיבוריו השונים דעות, שאותן הוא מייחס להמוני העם, כגון הסברת ליקוי הלבנה בכך ש"משהו הדומה לתנין" בולע את הירח;⁹⁰ ביאור הפסוק: "ותפקנה עיני שניהם" (בראשית ג, ז) באמצעות ההנחה שאדם וחוה היו סומים קודם שאכלו מעץ הדעת,⁹¹ או האמונה שמי שעובר לפני המתפלל תפילת עמידה גורם לכך שתפילתו תיפסק.⁹² אחד התחומים העיקריים שבהם באה לידי ביטוי מלחמתו של רס"ג בבערות, הוא תחום הלשון. כך למשל הוא מנמק את חיבור ספר "האגרון" בחוסר הבקיאות של העם בלשון העברית ובמליצותיה:

86 רס"ג, אמו"ד (לעיל הערה 51), עמ' קצג.

87 שם, עמ' ריח-ריט.

88 מילה זו חסרה בנוסח שלפנינו.

89 רס"ג, בראשית, עמ' 4-5, ובתרגום לעברית (לעיל הערה 85), עמ' 167. בפירושו לספר משלי רס"ג מסב את הפסוק הנזכר על הקראים ועל הכופרים למיניהם, ומכאן מסיק צוקר (רס"ג, בראשית, עמ' 167, הערה 9), כי גם בפירוש לספר בראשית הגאון מתייחס לכופרים בלבד ולא לכל העם. אולם השערה זו אינה עולה, לדעתי, עם הביטוי "אנשי דורנו" שבתחילת דבריו, שהוא כוללני ומוסב ככל הנראה על הציבור הרחב ולא על בודדים בלבד.

90 רס"ג, אמו"ד (לעיל הערה 51), עמ' כג.

91 רס"ג, בראשית (לעיל הערה 85), עמ' 274.

92 רס"ג, סידור (לעיל הערה 32), עמ' לב שורות 5-8.

ראיתי שרבים מבני-ישראל אינם בקיאים בצחות לשוננו הפשוטה, ועל אחת כמה וכמה במלים הקשות שלה. וכאשר הם מדברים, הרי מלים רבות בשגיאות. וכאשר הם מחברים שירים, הרי השכיח ביניהם מיסודות הקדמונים הוא רק מעט, ואילו המוזנח – יותר. וכן הוא בחרוזים, עד כי המקרא בעצמו היה להם כמאמר סתום וכחיבור נעלם. על כן נאלצתי לחבר ספר, שאכנוס בו רוב המלים.⁹³

מאותה סיבה חיבר הגאון גם את הספר "פתרון שבעים המלים הבודדות", שנכתב על רקע פולמוס אנטי-קראי ומתוך רצון להקנות לציבור ידע לשוני:

ראיתי אנשים, המכחישים מה שנמסר להם בשם הנביאים מהמצוות ומהדינים, אשר אינם כתובים, וכן מכחישים אחדים מהם מה ששומעים מן הלשון מדיבור האומה ולא מצאוהו בספר [המקרא] [...] ומצאתי מי שלא חושב את ההלכה לאמיתית, והוא נבוך במלים האלה ולא ידע אמיתות פירושן. על כן הטלתי על עצמי את החובה, שאאספן מהמקרא ואפרשן, כל מלה ומלה, ואביא ראיות להן מהדיבור הנמצא במשנה והמפורסם בין אנשיה כפרסום הדיבור העממי. וידעתי, כי בזאת תועלות שונות, ואחת מהן, שתתגלינה לאומה הוראות מלים אלה ותחדל המבוכה בהן.⁹⁴

גם הסידור נכתב, בין היתר, כדי לגבור על הבערות שבעטיה נופלים שיבושים בנוסח התפילה:

בארצות האלה שבהן עברתי⁹⁵ ראיתי משלושה אלה⁹⁶ דברים, שהניעוני וקראוני להשתדל לסלקם. וזה לפי שישנם דברים ממסורות אומתנו בתפילותיה ובברכותיה, שהוזנח שימושם, עד שנשכחו ונמחקו לחלוטין,

93 רס"ג, האגרון (לעיל הערה 2), עמ' 150, שורה 33 – עמ' 152, שורה 40 לסיכום הנימוקים לכתיבת ספר האגרון, ראו שם, עמ' 25–32.

94 נחמיה אלוני, "הקדמת רב סעדיה לספרו 'שבעים מלים בודדות'", ספר זיידל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 244. המקור הערבי של הספר פורסם אצל נחמיה אלוני, "כתאב אלסבעין לפט'ה", בתוך: ספר זכרון לגולדציהר, ירושלים תשי"ח, עמ' 1–47. על המטרות שלשמן כתב הגאון את החיבור הזה, ראו עוד ניסן נצר, לשון חכמים בכתבי המדקדקים העבריים בימי הביניים, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"ג, עמ' 1–3, 56–57.

95 במקור הערבי: "אלבקאע", שהוא האיזור שבין בעלבכ לחמץ ולדמשק (אליאקות, מַעְגָּם אַלְבַּדְאן [ערבית], בירות 1977, חלק א, עמ' 470). רס"ג עבר באזור זה בדרכו מארץ-ישראל לחלב, הנמצאת צפונית לו.

96 כוונת הגאון להזנחה, להוספה ולהשמטה בנוסח התפילה, שאותם הזכיר קודם לכן.

חוץ מאצל יחידי סגולה, ומהם דברים שנוספו בהן ונשמטו מהן, עד שנשתנו ונפסדו העניינים שלמענם נתקנו מלכתחילה.⁹⁷ הרצון לגבור על השפעות הבערות הביא גם לחיבור "הבקשה" המפורסמת: "ומפני שראיתי את מיעוט הבינה בכך [= בתפילות הרשות] וחששתי שהמתפלל, אשר רוצה להתקרב לאלהיו, מתרחק ממנו בדברי טעות, חיברתי בקשה בשתי נוסחאות"⁹⁸ וכו'.

ברם בערות איננה רק מסוכנת כשלעצמה, אלא היא גם קרקע נוחה לקליטת דעות משובשות, סוטות ואף אפיקורסיות, שנגדן ניהל הגאון מלחמת חרמה.

3. עקירת דעות משובשות

המלחמה חסרת הפשרות נגד דעות משובשות ושגויות תופסת מקום נכבד בכתיבתו של רס"ג. עֶצְמַת הזעזוע שפקד אותו כאשר נתקל בדעות שגויות באה לידי ביטוי בהקדמתו לספר "אמונות ודעות". את עצמו הוא מְדַמָּה לשחיין ולצוללן האמורים לסייע בידי חסרי הישע הטובעים בים הספקות והשיבושים: כאשר עמדתי על שרשים אלה ועל ענפיהם הרעים⁹⁹ דאב לבי על בני מיני, וזועזעה נפשי לאומתנו בני-ישראל, לפי שראיתי בזמני זה שאמונתם של רבים מהאמינים אינה צרופה ודעותיהם אינן נכונות, ורבים מחסידי השקר מתפארים בשוא, מתגאים על אנשי האמת, בעוד הם תועים. ראיתי את האנשים כאילו טבעו בימים של ספיקות והציפו אותם מימי הבלבול, ואין צולל שיוציא אותם ממעמקיהם, ואין שחיין שיחזיק בידיהם ויעבירם אותם. והנה, יש בידי לסייע להם ממה שלימדני אלהי, וביכולתי לעזור להם ממה שחנני. ראיתי שחובה עלי לסייע בידם, וששומה עלי להוליך אותם אליו, דוגמת מה שאמר החסיד: 'אדני ה' נתן לי לשון למודים לדעת

97 רס"ג, סידור (לעיל הערה 32), עמ' י, שורה 26 – עמ' יא שורה 6 על מגמות נוספות בכתיבת הסידור, ראו בארון, הפעילות (לעיל הערה 12), עמ' 11.

98 רס"ג, סידור (לעיל הערה 32), עמ' מה, שורה 21 – עמ' מו, שורה 1. כדי לעמוד על מעלתן של שתי "הבקשות" הנזכרות די אם נצטט את דברי ההערכה של ראב"ע עליהן. לאחר שהוא מותח ביקורת קשה על פיוטי ר' אלעזר הקליר, הלוקים לדעתו בארבעה דברים ("רובי פיוטיו חידות ומשלים [...] פיוטיו מעורבים בלשון תלמוד [...] אפילו המלות שהם בלשון הקדש יש בהם טעויות גדולות [...] כל פיוטיו מלאים מדרשות ואגדות") ראב"ע ממשיך וכותב: "והגאון רב סעדיה נשמר מאלה הארבעה דברים בבקשותיו השתים, שלא חיבר מחבר כמו הם, והם על לשון המקרא ודקדוק הלשון באין חידות ומשלים ולא דרש" (ראו בהרחבה בביאורו על קהלת ה, א).

99 של האמונות והדעות הרווחות בקרב בני האדם.

לעות את יעף דבר יעיר בבקר בבקר לי און לשמע כלמודים' (ישעיהו נ, ד).¹⁰⁰

כך למשל מעיד רס"ג כי הוא מצא לנכון לעסוק בנושא השכר והעונש בעולם הזה ובעולם הבא "לפי שראיתי אנשים המשבשים את הדברים [...] והמאמינים נבוכים בכך";¹⁰¹ בשאלה: מדוע הכניס הבורא את הנפש הנאצלה לתוך הגוף העכור, עסק כי "מקצת בני האדם החלו להעלות בדעתם, שהוא [= ה'] הרע לה [= לנפש], לפיכך ראיתי את עצמי חייב להתחזק במקום זה ולבאר אותו ביאור ברור";¹⁰² את ספר איוב פירש רס"ג משום שבני דורו הבינו שלא כהלכה את הדעות שהביעו איוב ורעיו, "לפיכך נטלתי על עצמי לפרש ספר זה",¹⁰³ ואת מגילת בני-חשמונאי ביאר, משום שרוב האומה אינו מבין אותה לאמיתה "עד שמקצתם מכחישים אותה".¹⁰⁴

4. מלחמה בקראים ובכופרים

עיקר מגמתו ותכליתו של רס"ג בכל מפעלו הספרותי הייתה המלחמה בכפירה ובכופרים. במחקרים הרבים שנכתבו על רס"ג הובלטה עד מאוד מלחמתו נגד הקראים, אך הומעט בערך פועלו נגד סוגים אחרים של כופרים, בהם כאלה שכפרו ביסודות היהדות.¹⁰⁵ סכנתם של הכופרים בעיקרים כמציאות הבורא, שכר ועונש ותחיית המתים, לא נפלה מהסכנה שבקראים שכפרו "רק" בתורה שבעל פה. ייתכן אמנם שלקראים הייתה השפעה רבה יותר על הציבור מאשר לכופרים האחרים,¹⁰⁶ אך תלמיד של רס"ג מעיד כי רבו הקדים את המלחמה בכופרים אלה למלחמתו בכופרים בתורה שבעל פה.¹⁰⁷

100 רס"ג, אמו"ד (לעיל הערה 51), עמ' ה-ו.

101 שם, עמ' קעו.

102 שם, עמ' רב.

103 איוב עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ג, עמ' יט-כ.

104 רס"ג, מגילת אנטיוכס (לעיל הערה 42), עמ' רכא.

105 רס"ג התפלמס גם עם האסלאם ועם הנצרות. לעניין זה ראו מאמריי: "יחסו של רס"ג לאסלאם", דעת, 25 (תש"ן), עמ' 21-51; "למקומה של עקדת יצחק בפולמוסו של רס"ג נגד האסלאם", בתוך: משה חלמיש, חנה כשר ויוחנן סילמן (עורכים), אברהם אבי המאמינים – דמותו בראי ההגות לדורותיה, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ב, עמ' 115-129; "פולמוסו של רב סעדיה גאון נגד הנצרות", בתוך: ' בלאו וד' דורון (עורכים), מסורת ושינוי בתרבות הערבית-היהודית של ימי-הביניים, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ס, עמ' 243-262.

106 יוצא מכלל זה הוא חיבורו של חייוי הבלכי, שלפי עדות רס"ג "קם בין אומתנו ששים שנה" (רס"ג, הגלוי [לעיל הערה 52], עמ' קעו, שורות 13-14). אבן דאוד מצטט את רס"ג

רס"ג מתאר את הכפירה בדורו במילים קשות ביותר:

כדרך שהם עושים עם שופטיהם, כך הם עושים עם אלהיהם. אמונתם באלוהותו נפסדת. הם סבורים, שהעולם כתוהו ושוא [...] ומדברים סרה בו, יתגדל ויתעלה, כפי ששומעים מהם, שהם מטילים דופי בציוויו ובאיסורו, בהבטחת השכר, באזהרה ובעונש ובמה שסיפר על מה שהיה ובמה שהבטיח ואיים על מה שיהיה [...] וזה דומה למה שעשה חייו, שחיבר מאתיים מאמרות, שבהם דיבר דופי באמונתנו¹⁰⁸ [...] אנשים כופרים אלה מרבים מיום ליום בתעיתם מדרך הישר ומחזקים אותה.¹⁰⁹ את הסיבה להתפשטות הכפירה תולה הגאון בכך שלא נמצא מי שיתייצב בפניה. אף שאין הוא אומר זאת במפורש הדבר משתמע בעקיפין מכך שלא פעם הוא טוען לראשוניות בפולמוס נגדה. כך למשל בהביאו את טענת הכופרים שעונשו של הנחש, שלימד את אדם וחוה להיות יודעי טוב ורע, לא היה מוצדק, הוא מוסיף: "ובכל טענותיהם אלה הם אויבי ה', מחטיאים ועזי פנים, ואני הוא הראשון המסביר את הדבר הזה ומגלהו".¹¹⁰

שסיפר כי ראה מלמדי-דרדקי מלמדים את דברי חייו לתינוקות (ראב"ד, ספר הקבלה [לעיל הערה 25], עמ' 42, שורות 104–105). לדעת הרכבי, שאב הראב"ד את המידע הזה מהשער הרביעי של ספר הגלוי שלא שרד – רס"ג, הגלוי (לעיל הערה 52), עמ' קמו, הערה א.

107 צוקר, על תרגום (לעיל הערה 65), עמ' 20.

108 לפולמוסו של רס"ג נגד חיו הבלכי, ראו Israel Davidson, *Saadia's Polemic against Hiwi Al-Balkhi*, New-York 1915; משה גיל, חייו הבלכי הכופר מחוראסאן, ישראל תשכ"ו; חיים שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 31–41; עזרא פליישר, "שריד מהשגותיו של חייו הבלכי על סיפורי המקרא", תרביץ, נ (תשמ"ב), עמ' 49–57.

109 "רצהבי, "קטעים חדשים מפירושו ר' סעדיה גאון לישעיה", סיני, צג (תשמ"ג), עמ' ז, קטע ז. קטע זה פורסם קודם לכן בתרגום שונה אצל: צוקר, על תרגום (לעיל הערה 65), עמ' 16, הערה 39. על הטורדת ה"רבניים" בימיו על ידי הקראים, ראו משה צוקר, "קטע מ'כתאב אלרד עלי אבן סאקויה", PAAJR 18 (9-1948), החלק העברי, עמ' יג. תיאור דומה של הדור שבו חי רס"ג והערכה לפועלו, מוסר גם הרמב"ם: "היו בני דורו בעלי סברות רבות נשחתות, וכמעט שאבדה תורת ה', לולא הוא [=רס"ג] ז"ל, לפי שהוא גילה מן התורה מה שהיה נעלם וחיוק ממנה מה שנידלדל, והודיעו בלשונו וכתבו בקולמוסו" (רמב"ם, אגרת תימן, מהדורת א"ש הלקין, ניו-יורק תשי"ב, עמ' 65, בתרגומו של נחום המערכי), וראו עוד יהודה רוזנטאל, "לתולדות המינות בתקופת סעדיה", חורב, ט (תשי"י), עמ' 21–37. רס"ג, בראשית (לעיל הערה 85), עמ' 72, ובתרגום לעברית עמ' 288.

110

מלחמתו של רס"ג נגד הקראים והכופרים התנהלה בעל פה ובכתב.¹¹¹
הוויכוח שבעל פה היה מצומצם בהיקפו, תועלתו אינה ברורה ורק מעט מזער
ממנו שרד.¹¹²

הוויכוח שבכתב, והוא הרוב, מתחלק אף הוא לשני סוגים:

א. חיבורים שנכתבו במוצהר למטרות פולמוס מובהקות ולדחיית טענות של
כפירה, כגון "כתאב אלרד עלי ענן",¹¹³ "כתאב אלרד עלי אבן סאקויה"¹¹⁴
ו"אלרד עלי אלמתחאמל".¹¹⁵

מקום נכבד בתחום זה יש לחיבוריו השיריים של הגאון.¹¹⁶ עזרא פליישר
הוכיח כי הבקע בהווייה המסורתית והמונוליתית של תרבות ישראל בימי
הביניים, שאפשר מאוחר יותר את עלייתה של שירת החול בספרד, התהווה
ביצירתו הפיוטית של רס"ג. אולם בניגוד לשירת החול הספרדית לא התיר
הגאון ליצור היהודי לתרום תרומה כלשהי לתרבות היהודית מלבד מטרתה

111 לעניין זה, ראו גם מאמרי "מרכזיותו של המקרא בפולמוס היהודי בימי הביניים – עיון
בפולמוס שבחיבורי רב סעדיה גאון", טללי אורות, ה (תשנ"ד), עמ' 52–70; "הפולמוס
ביצירתו של רב סעדיה גאון", סיני, קכו–קכז [= קובץ מחקרים ומאמרים בתורה ובמדעי
היהדות לזכרו של הרב משה חיים הלוי קצנלבוגן זצ"ל] (תש"ס–תשס"א), עמ' שה–שכד.

112 ראו למשל הוויכוח עם הקראי בן זיטא בדין "עין תחת עין", שהובא בפירושו הארוך של
ראב"ע לספר שמות כא, כד (על זהותו של קראי זה, ראו נחמיה אלוני, "בן זוטא הוא בן
עטא הקראי", תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 76; שרגא אברמסון, "בן זוטא הקראי ובן עטא
הרבני", בתוך: "בירורים", סיני, פט (תשמ"א), עמ' רכה–רל, או הוויכוח בעניין התורה
שבכתב המובא באמו"ד, עמ' קלז (לעיל הערה 51). סהל בן מצליח מאשים אמנם את רס"ג
בכך שנמנע מלנהל ויכוחים פומביים עם הקראים ואף התחבא מפניהם: "סעדיה הפיתומי,
ראש הישיבה, הרוב רב עם בני מקרא יצ"ו אם נלחום נלחם עמהם, והלוא חכמיהם
ותלמידיהם היו תובעים ממנו לצאת אליהם ולשבת עמם במלחמת ה' ולערוך עמם
משפטיהם [...] ולא רצה, ומנע נפשו לצאת אליהם, ובא חדר בחדר להיחבא, וגם לא היה
מביא אליו כי אם את אשר הוא חפץ" (שמחה פינסקר, ליקוטי קדמוניות, וינה תר"ך,
נספחים, עמ' 37). ברם יש להסתייג מעדות מגמתית זו שאינה עולה בקנה אחד עם הידוע
לנו על ביטחונו העצמי של הגאון במלחמתו עם הקראים ועל מאבקו הבלתי נלאה נגדם.

113 ראו עליו מלטר, רס"ג (לעיל הערה 9), עמ' 263, 380.

114 ראו עליו מלטר, רס"ג (לעיל הערה 9), עמ' 265, 382.

115 ראו עליו מלטר, רס"ג, עמ' 266–267, 384, 402 (לעיל הערה 9).

116 על רס"ג כמשורר, ראו למשל מנחם זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון,
ירושלים תשכ"ד; יוסף טובי, פיוטי רב סעדיה גאון, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית
בירושלים תשמ"ב; עזרא פליישר, "מקומו של רב סעדיה גאון בתולדות השירה העברית",
פעמים, 54 (תשנ"ג), עמ' 4–17.

המסורתית, שהיא עבודת השם וקיום המצוות.¹¹⁷ לפיכך גייס הגאון למטרה זו גם את חיבוריו השיריים: את תשובותיו לחיוי הבלכי הכופר מח'וראסאן הקדיש להצלת המקרא מפני ביקורתו הניהיליסטית, ואת "אשא משלי" ייחד לפולמוס נגד הקראים.¹¹⁸

גם ספרו הפילוסופי הגדול של רס"ג, "הנבחר באמונות ובדעות", כולל פרקים פולמוסיים רבים, כפי שהגאון כותב בהקדמתו לחיבור:

דע, אתה המעיין בספר הזה, שאנו חוקרים ומעיינים בענייני דתנו משתי סיבות בלבד: האחת, כדי שיתאמת אצלנו בפועל מה שלמדנו מנביאי ה' בידיעה; והשנייה, כדי להשיב על מה שטוענים נגדנו בדבר מענייני דתנו.¹¹⁹

ועוד שם:

אפתח כל מאמר, במה שהודיענו אלהינו ובמה שמחזק אותו מן המושכל, ואביא אחריו שיטות כל מי שחולק עלינו שנודע לי עליו, ואביא את דבריו ומה שיש להשיב עליו, ואסיים בהוכחות הנבואיות השייכות לאותו עניין אשר בו עוסק המאמר.¹²⁰

ב. חיבורים המוקדשים לנושאים מוגדרים, שהפולמוס משולב בהם, אך אינו נושאם העיקרי. לפי עדותו של רס"ג כלל הביאור הארוך לתורה דיונים לשוניים ופירוש המצוות השמעיות והשכליות לצד שאלות הכופרים

117 עזרא פליישר, "למהותה של שירת החול העברית בספרד", פעמים, 59 (תשנ"ד), עמ' 5–13, ובמיוחד עמ' 7–8.

118 שם, עמ' 8, הערה 9. על החיבור "אשא משלי", ראו למשל בנימין מנשה לוין (מהדיר), אשא משלי לרבנו סעדיה גאון – ספר המלחמות הראשון כנגד הקראים, ירושלים תש"ג; ישראל דודזון, "עוד שריד מן 'אשא משלי' לרס"ג", בתוך: שלום בארון ואלכסנדר מארכס (עורכים), מחקרים לזכרון ר' עמרם קאהוט, ניו-יורק תרצ"ו, עמ' ט–כד; שרגא אברמסון, "קטע חדש מן הספר 'אשא משלי' לרב סעדיה גאון", תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 160–173; הנ"ל, "קטע חדש מן 'אשא משלי' לרב סעדיה גאון", סיני, פד (תשל"ט), עמ' צז–קד; "חדשות ונוספות לקטע מן 'אשא משלי'", סיני, פה (תשל"ט), עמ' צב–צד; אלכסנדר שייבר, "כתב יד חדש מראשיתו של 'אשא משלי' לרב סעדיה גאון", תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 228–231; עזרא פליישר, "פיסקה חדשה מ'אשא משלי' לרב סעדיה גאון", תרביץ, מט (תש"ם), עמ' 102–110; ירחמיאל ברודי, "לקטע החדש של 'אשא משלי'", תרביץ, נא (תש"ם), עמ' 138–139.

119 רס"ג, אמור"ד (לעיל הערה 51), עמ' כד.

120 שם, עמ' לב.

ודחייתן.¹²¹ וברי, שהביאור לא נתחבר מלכתחילה אך ורק למטרות פולמוסיות.

מגמת הפולמוס בחיבורי הגאון באה לידי ביטוי במיוחד באותם עניינים, שבהם הוא דוגל בדעות העומדות בניגוד לדעותיהם של מרבית חכמי ישראל או בניגוד לפירוש המקובל אצל חז"ל. כך למשל טען רס"ג שחשבון העיבור נמסר למשה מסיני ועל פיו היו מקדשים את החודש, ואילו קידוש החודש על פי עדים, הנזכר במסכת ראש השנה, נועד אך ורק כדי להוכיח לצדוקים שהחשבון שבידי החכמים מתאים לראיית העדים.¹²² אף על פי שכוונת רס"ג הייתה להגן על חשבון העיבור מפני המערערים עליו,¹²³ פתח בכך פתח להתקפות חריפות עליו, הן מצד גדולי חכמי "הרבניים" דוגמת רב האיי גאון¹²⁴ והרמב"ם,¹²⁵ הן מצד הקראים.¹²⁶ מלחמת החרמה שניהל רס"ג נגד הקראים היא שהניעה אותו להקדים עד מאוד את כתיבת המשנה ולטעון שהיא החלה עוד בימי אנשי כנסת הגדולה, "אחרי כלות ארבעים שנה מן בניין הבית השני, ועד מאה וחמישים שנה אחר חורבן הבית",¹²⁷ וזאת במטרה לחזק את קדמותה ומכאן גם את אמינותה ואת תוקפה, וכמובן לשלול את דעת הקראים שחז"ל בדו אותה מלבם בתקופה מאוחרת, ולכן אין לסמוך עליה ולקבל אותה. אולם שיטתו זו נדחתה בתקיפות על ידי חכמים דוגמת רב שרירא גאון¹²⁸ והרמב"ם.¹²⁹

- 121 רס"ג, תרגום התורה (לעיל הערה 47), עמ' 4, וראו עוד הפרקים: "שאלות הכופרים בפירוש ובתרגום רס"ג לתורה" והסרת טענות הכופרים ע"י התרגום" בספרו של צוקר, על תרגום (לעיל הערה 65), עמ' 128–142.
- 122 בורנשטיין, מחלוקת (לעיל הערה 20), עמ' 146 והערה 1 שם.
- 123 ר' אברהם בר חייא, המביא את דברי רס"ג בעניין חשבון התקופות, מוסיף ומסכם: "אלה הם ענייני דבריו ז"ל, והם לפי תשובת המינים ולדחותם נהג מנהג התשובה, שאדם רשאי להשיב להם בכל התשובה שייראה לו שהוא שובר את דבריהם [...] שהיה רצונו לדחות את דברי הרשע הזה מעליו ולא אבה לגלות לו את דעתו, וזה סוד העיבור" (ספר העיבור, מהדורת פיליפובסקי, לונדון תרי"א, עמ' 94).
- 124 ראו למשל תשובות הגאונים, מהדורת יעקב מוסאפיה, ליק תרכ"ד [ד"צ ירושלים תשכ"ז], סימן א, וכן בורנשטיין, מחלוקת (לעיל הערה 20), עמ' 147–148.
- 125 הפירוש למסכת ראש השנה, ב, ז; הלכות קידוש החודש, ה, א–ה, וראו עוד בורנשטיין, מחלוקת (לעיל הערה 20), עמ' 151–153.
- 126 ליקוטי קדמוניות, נספחים (לעיל הערה 112), עמ' 13–14.
- 127 דעת הגאון נזכרת בתוך חיבור פולמוסי קראי קדום, ראו רס"ג, הגלוי (לעיל הערה 52), עמ' קצד, ב ע"א, שורה 13 – ע"ב, שורה 2.
- 128 אגרת רש"ג (לעיל הערה 5), עמ' 5–7, וכן שם עמ' 10–14.
- 129 ראו ההקדמה ל"משנה תורה".

גם בפירושו של הגאון למקרא בולטת המגמתיות שבכתיבתו. כך למשל ראב"ע, אשר דוחה במילים קשות את הזיהויים הגאוגרפיים של רס"ג לארבעת הנהרות היוצאים מגן עדן¹³⁰ מלמד עליו סניגוריה באומרו שעשה זאת "לכבוד השם, בעבור שתרגם התורה בלשון ישמעאל ובכתיבתם, שלא יאמרו, כי יש בתורה מצוות לא ידענום".¹³¹

כדי להדק את הקשר שבין התורה שבכתב לתורה שבעל פה מנסה רס"ג לשוות לסיפורי התורה מצע הלכתי-תלמודי, ואפילו במקום שאין לו מקור לכך בספרות חז"ל. כך למשל מסביר הגאון שאברהם קם מעל פני מתו לפני שפתח במשא ומתן עם בני חת ועם עפרון החתי (בראשית כג, ג), משום שמי שמתו מוטל לפניו מקחו אינו מקח.¹³² אולם להלכה זו אין כל מקור בספרות חז"ל. יתרה מזאת, הקימה הגופנית מעל פני המת אינה מוציאה אותו כלל מדין אונן!

לדעת צוקר נקט רס"ג דרך זו של חיבור ההלכה עם סיפורי התורה שקדמו למתן התורה משלושה טעמים:

- א. להפריך את דעות הקראים, המפרידים בין התורה שבכתב לתורה שבעל פה;
- ב. לייחס ערך תחוקתי גם לסיפורי התורה;
- ג. להפריך את טענת המוסלמים, שתורת מִחְמַד ביטלה את תורת משה, כשם שזו ביטלה את תורת האבות.¹³³

המגמתיות בכתיבתו של רס"ג באה לידי ביטוי לא רק בפירושים לפסוקים או לעניינים בודדים, אלא בעיקר בפירושו לספרים שלמים. דוגמה טובה לכך היא פירושו לספר תהלים. הגאון מתעלם מדברי חז"ל, שדוד ועשרה זקנים חיברו את ספר תהלים,¹³⁴ וטוען שהספר הוא מעין תורה שנייה שניתנה לדוד ובשום פנים ואופן לא ספר תפילות שאדם מתפלל אל אביו שבשמים. טענה זו, שקשה מאוד

130 [...] ואין ראייה [...] רק שתרגם כפי צורכו, כי אין לו קבלה, וכן עשה במשפחות ובמדינות ובחיות ובעופות ובאבנים, אולי בחלום ראם, וכבר טעה במקצתם".

131 הפירוש הקצר לספר בראשית ב, יא. החוקרים חלוקים בדעתם באשר לקהל היעד של תרגום רס"ג לתורה: לדעת א"ש יהודה הוא נועד למוסלמים ("רבנו סעדיה גאון והסביבה הערבית", עבר וערב, ניו-יורק תש"ו, עמ' 142 והערה 9 שם), ואילו לדעת צוקר הוא נועד ליהודים. בהתייחסו להתקפתו של ראב"ע על רס"ג על רקע זיהוי הנהרות היוצאים מגן עדן, כותב צוקר שהגאון תרגם כפי שתרגם בהסתמכו על קבלה שהייתה בידו בעניין זה (צוקר, על תרגום [לעיל הערה 65], עמ' 284, הערה 3).

132 רס"ג, בראשית (לעיל הערה 85), עמ' 404.

133 שם, עמ' טו-טז.

134 בבא בתרא, יד ע"ב.

לקבלה למרות המאמצים הרבים שהגאון עושה על מנת לבססה, נועדה להשמיט את הקרקע מתחת לדרישתם של הקראים לבטל את סדר התפילות שנתחבר על ידי "הרבניים" ולהנהיג במקומו את ספר תהלים, שהוא, לשיטתם, סידור התפילות של עם ישראל לדורותיו.¹³⁵

סיכום

רס"ג חתר למנהיגות ציבורית ולהנהגת עם ישראל עוד קודם שיצא טיבו בעולם. הוא הכין את עצמו בהדרגה למילוי משימה זו שאותה ניתן להגשים אך ורק מכס הגאונות שבבבל. לשם כך עזב את מצרים מולדתו בדרכו לבבל, כשהוא משתלם בדרך בתחומים החשובים ביותר שלא היו מפותחים דיים בבבל, דוגמת מסורה ולשון. בבבל עלה רס"ג בהדרגה במעלות ההיררכיה הישיבתית הבבילית עד שזכה להתמנות לתפקיד הנחשק של "גאון הישיבה".

משהגשים את מטרתו ונתמנה לגאון הקדיש רס"ג את כל יצירתו הענפה וכמעט חסרת התקדים בהיקפה לביסוס מעמדו כמנהיג העם היהודי ולהדרכת העם בדרך הישר והטוב.

מניעיו של רס"ג בכתיבת חיבוריו והאופי המגמתי של יצירתו מלמדים שהגאון ניצל את מפעלו הספרותי כדי להגשים את היעדים שהציב לעצמו בפעילותו הציבורית, שהם בעיקר: עקירת הבערות ודעות משובשות ודחיית טענותיהם של הכופרים ושל הקראים, שאיימו לדעתו על עצם קיומו של עם ישראל ועל דבקותו בדרך התורה והאמונה.

מסכת חייו של רס"ג ופועלו הספרותי הם ביטוי מובהק לחתירתו המתמדת למנהיגות ציבורית ולאופן מימושה לאחר השגתה.

135 ראו בהרחבה אוריאל סימון, ארבע גישות לספר תהלים – מרס"ג עד ראב"ע, רמת גן תשמ"ב, עמ' 13–95.